

7290

891.99 3

F-26

91
200

XIV, 7.

XV

2011

891.542-3.

f-26

Թ Ա Ս Ի Բ

891.99

f-26

ՏՄԺԿԱՅԱՅ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

այր,

Մանկութեան օրեր, երազի նման
Անցաք գնացիր, այլ չէք դառնալու.
Ո՛հ դուք երջանիկ, ո՛հ անհոգ օրեր,
Ընդունակ միայն ուրախացնելու...

Ա. Բ. Ի. Բ.

1001

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԱՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

2003

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Մովսես Վարդանյանի
Тифлис, типог. М. Варданянцъ, Троиц. пер. д. № 11.

1889

1978

Доз. ценз. Тифлисъ, 9-го Марта 1889 года.
Типографія М. Вартанянца, Тройц. пер. д. № 11.

ՀԻՆ-ԲԱՅԱԶԻԴԻ

ՀԱՅ-ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻՆ

ՆԻՐՈՒԾ Է

ԻՐԱՆՑ ԴԱՐԻՐ-ՂՈՒՐԲԱԹ

ԸՆԿԵՐԸ:

Թ Ա Ս Ի Բ

Հեռու, հեռու, ո՛վ տերադէմ
Յիշողութեանք եւ կըքեր.
Ա՛խ, մի՛ բերէք իմ աչքին դէմ
Անցեալ աւուրց փայլուն պատկեր...
Ի - § § Ի.

Ա.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՒ ՎԱՐՃԱՏՈՒՆ

Այն տեղը, ուր ես ծնել եմ եւ
որի անունը կարօտ սրտով յիշում եմ,— Հին-Բայազէդ քաղաքն է, որ գտնւում է Մասիս սարի հարաւային կողմը*): Կարմիր-սարը (Ղըզլ-դաղ) իր կրծքի վրայ տեղ է տրւել այդ աննման քաղաքին: Բնութիւնը իր բոլոր բարիքներով զարդարել է դրա չորս բոլորքը: Քաղաքը երեք կողմից շրջապատուած

*) Այս այն Բայազէդն է, որ 1857 թվին Էնթարիւ-ւեցաւ քիւրդ-ջէլսների բարբարոսութեան:

է կանաչադարձ բլուրներով, — հարուստ բուսականութեամբ եւ անուշահամ աղբիւրներով:

Քաղաքի արեւելեան կողմն ընկնում է Սուրբ Գրիգորի բլուրը (բերդի սրբբ Գիրքոր), որի գլխին՝ ժայռերի մէջ՝ գտնուում է համանուն ուխտաանդին, ուր կայ մի փոքր լճակ: Հազարաւոր հիւանդներ գնալով այնտեղ, մատաղներ մորթելով յանուն մեր Ս. Լուսաւորչի եւ լճի մէջ լողանալով՝ առողջացել են: Արեւմտահայաստանի կողմն ընկնում է Կարմիր-սարը, որի բնական կարմիր գոյնի հետ խառնուելով հազարաւոր գոյնաւոր ծաղիկներ, հրաշալի պատկեր են ներկայացնում: Հարաւային կողմն ընկնում են՝ Պուլգները, Սեւ-ձորը եւ Գետ Վարդանը (Գէղարգու): Սրանք երեքն էլ հարուստ են աղբիւրներով. ամեն մի քառասուն-վաթսուն կանգուն տարածութեան վրայ անցորդը կը տեսնի պարզ, սառն եւ անուշահամ աղբիւր: Գետ-Վարդանը մեծ ուխտատեղի է: Պատմում են, որ քաջ Վարդան զօրավարը իր զօրքով անօրէնների գէմ պատերազմ գնալու ժամանակ ճանապարհին ջուր չի գտնում: Ամբողջ զօրախումբը ծարաւից ու ժասպառ եղած՝ չի կարողանում շարունակել ճանապարհը: Վարդանը չորում է այնտեղ եւ Աստուծոյ օգնութիւն խնդրում: Աստուծո

լսում է նրա աղօթքը եւ այն աղբիւրները գուրս են բղխում ու յագեցնում զօրքերի ծարաւը: Աղբիւրները խառնելով իրար՝ կազմում են մի գետ, որ մինչեւ այժմ նրա անունով կոչւում է Գետ-Վարդան: Քաղաքի հիւսիսային կողմն ընկնում է Քարաքիթ ժայռը, որ հարուստ է վայրի ոչխարներով եւ երէններով:

Քաղաքն այսպէս երեք կողմից շրջապատւած բնական պարիսպներով, Կարմիր-սարի լանջերից աստիճանաբար ձգւում է մինչեւ տորոտը, որին յաջորդում է լայնատարած Քանաւուկ դաշտը: Այնտեղ են գտնուում պարտէզները, չայիւրները եւ ջրաղացները:

Քաղաքի ամենավերին մասում, Կարմիր-սարի կրճքին եղած մի բարձրութեան վրայ՝ գտնւում է միջնաբերդը, — այն հսկայական շինւածքը, որից հազարաւոր թնգանօթների գնդակներ չեն կարողացել մի խիճ անգամ պոկել: Ասածիս ապացոյց կարող են լինել այն գնդակները, որոնք մինչեւ այսօր ծեփւած են նրա պատերին, — ինչպէս ցեխը ծեփներ պատին, կսլի, մնայ կպած: Բերդը շինւած է որբատաշ քարերից, այնպիսի գեղեցիկ քանդակներով, որ փայլ է տալիս քաղաքին: Բերդի կենտրոնից բարձրանում է մի ահագին մինարէթ, որ իր ձեւով եւ քանդակներով

գրաւում ճանապարհորդների ուշադրութիւնը: Բերդից փոքր ինչ ցած գտնւում է Ս. Վարապետ եկեղեցին եւ նրա գաւթում ուսումնարանը: Դրանցից յետոյ քաղաքի աներն են ակրւում, որոնք կարծես գիտութեամբ լինին գոսաւորած: Վերին մասում գտնւում են հարուստների գեղեցկաշէն տները, յետոյ որքան ցածրանում են՝ այնքան կորցնում են իրանց գեղեցկութիւնը:

Ս.Հա այս քաղաքումն եմ ծնւել ես եւ այստեղ անցկացրել իմ մանկութեան երջանիկ օրերը: Գլխից սկսեմ իմ անցեալը, որպէսզի երկար տարիների ընթացքում չմոռանամ այն վշտերը, որոնց սխառմաւաւ կեանք եմ փրջացնում օտարութեան մէջ, որոնցից ստիպւած թողել եմ սիրելի հայրենիքս, հեռացել եմ բարեկամներից եւ սիրելիներից . . . ու պառտանեկական առողջ կեանքս եւ թանկագին բաւերս մաշում պանդխտական հոսանքի մահաբեր ալիքներ մէջ եւ նրա անգութ հարւածների տակ . . .

Ես տասնըմէկ տարեկան էի, որ հայրս ինձ տընեց ուսումնարան, վարժապետ Լ. Թ. օ. ի (Լուկիֆիկի) մօտ: Սա՛ չգիտեմ՝ Վանայ որ գիւղի մի տէրտէրի մօտ մի քանի տարի ուսանելով, կարողացել էր «Ժամագրքի» ու «Սաղմոսի» վարժ կարգալը սովորել եւ գալով մեր քաղաքը, ստացել էր տիրացւութեան եւ վարժապետութեան պաշտօն:

«Տիրացւութիւնը» այն կողմերում շատ մեծ դեր էր խաղում: Վարժապետը որքան էլ ուսում, գիտութիւն ունենար, որքան էլ հմուտ լինէր իր գործին, ոչինչ էր, եթէ չունենար յաջողակ ձայն, չկարողանար կիւրակի օրերը բարձր ձայնով «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Նորաստեղծեալ» երգել: Ընդհակառակը՝ մի մարդ որքան էլ տգէտ եւ անուսում լինէր, եթէ ունենար լաւ ձայն, գիտենար եկեղեցական արարողութիւնները՝ նա կը համարէր գիտնական: Մեր Լ. Թ. օ. էլ վերջինիցս էր:

Առաջին անգամ Քերեկանը կռնատակիս, հօրս հետ մտնելով ուսումնարանի շէմքից, տեսայ առաջս կանգնած մի սեւ, հաստիկ եւ բարձրահասակ մարդ, — ճիպտոր ձեռքին: Աշակերտները կարգով ծալապատիկ շարւած էին պատերի երկայնութեամբ, իւրաքանչիւրի տակը գցած մի այծի կամ ոչխարի մորթի:

եւ կամ փոքրիկ «գօշակներ»։ Հարուստների որդիքը պարզ որսչուժ էին աղքատներից։ — Սուղիւնների տակին գցած էին «գօշակներ», իսկ վերջինների տակ՝ «մորթիք»։ Բացի դրանից՝ հարուստների որդիքը մի առանձին կարգ էին կազմում եւ շարւած էին այն պատի երկայնութեամբ, որի վրայ գտնուում էին լուսամուտները. իսկ աղքատների որդիքը նրանց հանդէպ, ուր լոյսը աւելի նըւազ էր։

Վարժապետը խօսելով հօրս հետ, երբեմն իր կրակոտ աչքերը դարձնում էր դէպի աշակերտները եւ ձեռքի ճիպոտը թափահարում, — հասկացնելով, որ պէտք է հանդարտ կենալ, կամ դածր կարգալ, կամ չըհաղել եւայն։ Ես չըհասկացայ նրա եւ հօրս խօսակցութիւնը, որովհետեւ իմ ուշադրութիւնս լարած էր դէպի աշակերտները. գիտում էի, թէ ինչպէս խեղճերը լուռ նստած, հաստ-հաստ գորքերը՝ «Սաղմոս», «Ժամագիրք», «Աւետարան», «Նարեկ» եւայն գոգներին, չէին համարձակուում մի փոքրբարձր շունչ քաշել, որ չըլինի թէ վարժապետի բարկութիւնը շարժեն։ Հայրս վերջացրեց իր խօսակցութիւնը եւ վարժապետը ձեռքը մեկնեց դէպի ինձ։ Ես թէեւ չհասկացայ ինչ էր նշանակում այդ, բայց հայրս հրամայեց համբուրել վարժապետի ձեռքը։ Ան-

միջապէս կատարեցի նրա հրամանը, — բռնելով վարժապետի սեւ ու կոշտ ձեռքը, որ ամենեւին համապատասխան չէր նրա պարսպամունքին, ղզանքով մօտեցրի շրթունքներին։ Նա ճիպոտը ձեռքին ձօձելով՝ ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես այս ճիպոտը . . . պէտք է խելօք կենաս, վարժապետիդ խօսքին հնազանդ լինես, դասերդ լաւ սովորես, չար աշակերտներ այստեղ շատ կան, (ի հարկէ աղքատների համար էր ասում), նրանց խօսքին չըհետեւես, որ այս ճիպոտից ծեծ չստանաս, եթէ ոչ, սա ամեն ժամանակ պատրաստ է . . .

Այդ իսկ րոպէից ես սկսեցի նրան ատել, որովհետեւ ինձ՝ իբրեւ մանկան՝ փոխանակ խրախուսելու, յոյսեր տալու, գեղեցիկ ապագայ առաջս դնելու, ինձ ցոյց էր տալիս փայտ։ Եթէ ես հօրիցս չվախենայի, իսկոյն կըշարքտէի գիրքը եւ դուրս կըլիսիս այն տարտաբոսից, բայց հօրս երկիւղն ստիպեց ինձ լռել։ Վարժապետը հրամայեց մեր հարեւան եւ իմ ընկեր Վահանին, որ տեղ տայ ինձ իր «գօշակի» վրայ, մինչեւ ինձ համար բերէի։ Նա ուրախութեամբ մի կողմ քաշւեց եւ տեղ տրւեց։ Եկաւ վարժապետը եւ մի անգամ շուտ-շուտ ասելով «այք ու բենը» մինչեւ վերջ, — կարծես ցոյց տալու համար, թէ ինքը շուտ-

շուտ կարգալ գիտէ, հեռացաւ եւ հրամայեց, որ վաղը անպատճառ գիտենամ: Երեւակայեցէք, ի՞նչպէս մի անգամից միտքս պահէի ամբողջ այդ ու բենը, քանի որ ընկերի հետ խօսելը կամ մի բան հարցնելը դասատան մէջ՝ խտրել արգելած էր: Ուստի լուռ ու մունջ նստած՝ աչքերս յառած գրքիս, միայն տառերի ձեւերն էի տպաւորում մտքիս մէջ: Բայց ի՞նչ էր անում այդ միջոցին վարժապետը:

Հիւսիսային պատին կից՝ երկու-երեք արշին լայնութեամբ յատակը աւելի բարձր էր շինած, այնպէս՝ որ մի տախտի ձեւ էր ստացել, պատուհաններին կից. նրա վրայ փռած էր մի թաղիք, — որ ինչպէս յետոյ իմացայ, եկեղեցուց էր բերել. վերեւի կողմը դրած էր մի բարձ: Վարժապետը երկար ձգւած էր նրա վրայ եւ կրթնած բարձին. նա աչքերը ձգել էր դէպի Հայկական պար լեռնաշղթան եւ խորասուզել մտածմանց մէջ: Մերթ գլուխը բարձրացնում էր նա բարձի վրայից եւ դառնում՝ դէպի նրանց, որոնք մի փոքր լսելի ձայնով էին կարգում, հետեւեալ խօսքերով.

— Ե՛յ, դ՛ու, եղան պող, էշի ականջ, ուղտի գլուխ եւ այլ այսպիսի անականներ: Եւ եթէ աշակերտներից մէկը համարձակւում էր իրեն արգարացնելու համար մի ծպտուն հանել,

անմիջապէս չարացար պատըժւում էր: Այնպէս անշարժ դրութեամբ անցկացրի երեք-չորս ժամ: Քաղցն սկսեց ինձ տանջել: Հանեցի գրպանիս հացը եւ սկսայ ուտել: Թէպէտ Վահանն զգուշացրեց ինձ, բայց ես քաղցածութիւնից ուշագրութիւն չդարձրի նրան, շարունակեցի գործս: Նա կրկին փափսաց ականջիս.

— Եթէ վարժապետը նկատի՝ «փալախայ» կըղնէ:

— Ի՞նչ եմ արել, որ «փալախայ» դնէ, — գոռացի ես երկիւղից, որովհետեւ այն անիծածի անունը վաղուց լսել էի ուսումնարանի աշակերտներից: Իմ ձայնից վարժապետն ուշք դարձրեց մեզ վրայ:

— Ի՞նչ պատահեց, — ազաղակեց նա ձի պտոր ձօճելով: Ոչ ոք չը համարձակեց ձայն հանել:

— Ի՞նչ էր, Վահան, — հարցրեց ընկերիցս:

— Ո՛չինչ, Քեալաշը հաց էր ուտում՝ ըղգուշացրի:

— Ի՞նչու ինձ չասացիր: Վահան, եթէ ուրիշը լինէր, անպատճառ կը պատժէի, բայց քեզ ներում եմ, — աւելացրեց նա շողոքորթութեամբ:

Այդ միջոցին ես մեծ տագնապի մէջ էի, աւելի մեծ պատժի էի տպաւորում: Ես այնքան

էլ երկուստ չէի, այլ դողում էի ամօթից, որովհետեւ այն օրւայ ծեծը կըլինէր ինձ յաւիտեանական նախատինք, թէ՛ ուսումնարան մտած «առաջին» օրը ծեծ կերաւ: Բայց սխալւում էի: Վարժապետը ծիծաղն երեսին կանչեց ինձ.

— Օհ, խելօք Բեալաշ, մօտ արի, գիտէիր վարժապետդ օտար է, կերակուր պատրաստող չունի, նրա համար ուտելիքներ ես բերել: Պէ՛, հան տեսներք ի՞նչ կայ գրպանումդ:

Իսկոյն գատարկեցի գրպանիս եղածը եւ տըւի նրան: Նա միայն տըւածիս մէկ քառորդը վերադարձրեց ինձ, ասելով.

— Աշակերտը որքան շատ ուտէ, այնքան բթամիտ եւ անընդունակ կըլինի. ուստի ուսուցչի պարտականութիւնն է, որ մի որոշեալ չափով ուտելիք տայ աշակերտներին եւ ոչ աւելի: — Իսկ աւելորդը՝ ի հարկէ կըմնայ իրեն:

«Փալախայից» աղատւելով՝ ուրախ-ուրախ գնացի նստայ տեղս, հացս կերայ, կրկին շաբուանակեցի նայել գրքիս, մինչեւ երեկոյեան զանգակների զանգահարելը: Այդ միջոցին միայն վարժապետը վերկացաւ տեղից, հրամայեց բոլորին ոտքի ելնել, միաձայն երգել «Փառք քեզ Բարձրեալ» աղօթքը: Յետոյ բոլորս միասին իջանք եկեղեցու գաւիթը: Աշակերտների այն մասը, որ Վերի-Թաղեցիք էին՝

կարգով կանգնեցին այն կողմի դռան առաջը. խսկ միւս մասը կանգնեցին միւս դռան կողմը, որ պէտք է գնային Աւդիգեօռայ թաղը: «Խայթէն»՝ այսինքն աւագ աշակերտը, որ Վահանն էր, ուսումնարանի սանդուղքների գըլխից բարձր ձայնով աղաղակեց.

— Պաշտօն ուղղութեան:

Բոլոր աշակերտներս ուղիղ կանգնեցինք:

— Պաշտօն խոնարհութեան:

Բոլորս խոնարհեցինք, գլուխ տըւինք վարժապետին:

— Պաշտօն ի միութեան:

Զոյգ-զոյգ կանգնեցինք եւ երեսներս շրտկեցինք դէպի գնալու ձանապարհը:

— Պաշտօն ընթացից:

ձանապարհ ընկանք:

Սոյն վերջին սովորութիւնը Արամեան վարժարանում (այդպէս էր կոչւում մեր ուսումնարանը) մնացել էր սլարոն Սեգրակ Սեգրակեանից:

Երկու-երեք ամիս երթեւեկելով ուսումնարան, ես ծանօթացայ թէ՛ վարժապետի բընաւորութեան եւ թէ՛ ուսումնարանի կանոններին:

Առաւօտեան արեւը նոր ծագած՝ պէտք է գնայինք ուսումնարան: Ներս մտնելուն պէս՝

պէտք է գլուխ տայինք վարժապետին, որ շատ անգամ քնած էր լինում, եւ բերած ուտելիքներս դնէինք պատուհանում փռած սրի-ռոցի մէջ, գնայինք տեղներս նստէինք ու կարդայինք: Ինքը՝ վարժապետը կամ «խալֆէն» մեր բերածի մի մասը կը վերցնէին, իսկ միւսը կը վերադարձնէին մեզ:

Մենք զուրկ էինք այն բոլոր իրաւունք-ներէից, որ Սատւած ստեղծելով մարդուն՝ պար-գեւում է նրան . . . Չունէինք իրաւունք մեզ արդարացնելու համար մի որեւէ խօսք ասելու, երբ վարժապետը կանգնած էր լինում: Մենք զուրկ էինք կամքից, որովհետեւ չէինք կարող դուրս գնալ, երբ ջուր էինք կամենում կամ հարկաւորութիւն . . . այլ պէտք է սպասէինք մինչեւ նշանակեալ ժամանակը գար, որ բոլոր աշակերտներս — սկսած փոքրերից՝ հերթով զոյգ-զոյգ դուրս գնայինք. թէեւ բացառութիւն լինում էր . . . բայց «Փալախան» պատրաստ էր:

Մենք բանգարկած էինք . . . որովհետեւ մէկ րոպէ միջոց չունէինք աղաւթ ժամա-նակ անցկացնելու, խաղալու: Ս. Ուալուից փախ-ւած էինք ուսումնարանի անմաքուր օդի մէջ, մինչեւ կէսօր՝ «Եվ լա նա մա դի» *) ժա-

*) Այն աղօթքը, որ մահմադականները օգէնքով կէսօրին «մօլլա» բարձր ձայնով կատարում է բերդի մինարէթից:

մանակ: Յետոյ իրաւունք ունէինք գնալ տուն, ճաշել, եւ անմիջապէս վերադառնալ. կրկին փախւած մինչեւ երեկոյ: Դասամիջոց ասած բանը չկար: Վերջապէս մենք «սորով» էինք. . . որովհետեւ՝ եթէ տաճիկ լամուկները (տղայքը) մի տեղ պատահէին մեզ եւ ծեծէին, իրաւունք չունէինք ձայն հանելու, — եթէ գիտենայինք անգամ՝ թէ նրանց կը յաղթենք: Սյր նրանից էր, որ լամուկները ծանօթ էին մեր վարժապետին. կը գնային կը մատնէին, եւ այն ժամանակ վայն եկել էր մեզ տարել. . . Բուական էր, որ «մայթաբ»ի (ուսումնարանի) լամուկները «կա-շառք» տային մեր վարժապետին, թէ՛ ձեր այսինչ աշակերտը չար է, մեզ ծեծում է, պատժիր. . . Միւս օրը այն անմեղ աշակերտին կը զգէր «Փա-լախայի» տակ, այնքան կը ծեծէր, որ խեղճի ոտներէից արեան առակներ հոսէին: Ս. Հա այս-պէս տանջւում էինք, մի յիմար, մի կեղծաւոր, կաշառակեր եւ ամեն տեսակ անբարոյականու-թեամբ օժտւած մի վարժապետի ձեռի տակ . . .

Մենք միայն մի մխիթարութիւն էինք գտնում ուսումնարանում, այն է՝ որ Վահան էր մեր «խալֆէն»:

«Խալֆին» ընտրում էր վարժապետը, նոր աւարուն: Մեծ աշակերտներից նա՝ որ նոր-ուա-րուն ամենից մեծ ընծայ բերէր վարժապետին,

փոխարէն կստանար ամբողջ տարւայ «խալ֊
ֆայութիւնը»: Եւ որովհետեւ Վահանը հա֊
րուտ մարդու որդի էր ու լաւ ընծաներ էր
բերել, ուստի եւ ստացել էր այդ պաշտօնը:

Վարժապետի բացակայութեան ժամանակ
նրա իրաւունքները պատկանում էին «խալ֊
ֆային»: Նա պէտք է իրանից ցածր աշակերտ֊
ներին դաս հարցնէր եւ դաս տար. պէտք է
չարերին պատժէր, ծեծէր եւ այդպիսով վար֊
ժարանը կարգի պիտէր, մինչեւ վարժապետի
վերադարձը: Բացի դրանից՝ ուսումնարանից
դուրս չարութիւն անող աշակերտների անուն֊
ները պէտք է ցուցակագրէր եւ միւս օրը ներ֊
կայացնէր վարժապետին կամ ինքը պատժէր:

Միայն խալֆայութիւնը չէր, որ Լ թ օ ն
կաշառքով էր տալիս, այլ եւ՝ եկեղեցում փոխ
ասելը, գիրք կարդալը, ծ ն ծ դ ա յ *) ածելը,
Իւզաբերից աւետարանի մօմ բռնելը, եւ այլն:
Խալֆայից յետոյ՝ երկրորդ լաւ ընծայ բերողը
կստանար Զատկին եւ Զրօրհնէքին «Դանիէլի»
կարդալու իրաւունքը. երրորդը՝ «Պօղոսի» կար֊
դալու եւայլն: Դրանք մեծ նշանակութիւն ու֊
նէին Բայազէդցոց համար: Հայրը բախտաւոր

*) Ծ ն ծ դ ա ն երկու ափսեանման դործի է, դեղին
պղնձից, որ խշռոցներ ածելու ժամանակ տիբացուն իրար
է խլում եւ մեծ աղմուկ հանում:

էր համարում իրան, տեսնելով իր որդուն սե֊
ղան բարձրացած գիրք կարդալիս կամ ծ ը ն ծ Պ
դ ա յ ածելիս: Լ թ օ ն էլ հասկանալով այդ,
շատ վարպետութեամբ էր վարւում . . .

Վահանը մի խելօք, առողջակազմ, եւ քաջ
պատանի էր: Դեռ Լ թ օ ի գալուց առաջ՝ նա սովո֊
րել էր վարժապետ Սեդրակ Սեդրակեանի մօտ,
եւ տւելի գիտէր, քան թէ Լ թ օ ն: Գիտէր Սուրբ
պատմութիւն, Հայոց լեզու, մասնաւոր Հայոց
պատմութիւն, եւ թւաբանութիւն: Թէեւ նա մեր
ուսումնարանը գալու կարիք չունէր, բայց չա֊
րութեան ու շարունակ տաճիկ լամուկների հետ
կուլելու պատճառով հայրն ուղարկում էր նը֊
րան, որ ուսումնարանումն հանգիստ մնար:

Վարժապետը սրճարան գնալու ժամանակ,
(այդ սովորութիւնն էլ ունէր), բոլոր աշա֊
կերտներիս ուրախութեանը չափ չկար: Գիտէինք,
որ Վահանը «լաւ֊լաւ» բաներ պէտք է պատ֊
մի: Գրքներս ծալում էինք մի կողմ դնում,
եւ լուռ սպասում . . . Նա նստում էր վարժա֊
պետի տեղը եւ սկսում պատմել՝ Հայոց պատ֊
մութիւնից, Ս. Գրքից եւ կամ կարդում էր իրան
այն երգարանը, որին սրբի պէս էր պաշտում:

Մեր ուրախութեանը չափ չկար ասացի,
որովհետեւ ինչ որ գրած էր այն երգարա֊
նում, բոլորը հասկանում էինք. գրած էր այն

լեզուով, որով մենք խօսում էինք: Երգարանի անունն էր «Ազգային երգարան» . . .

Յանկարծ ներս էր մտնում վարժապետը: Մեր ուրախութիւնը փոխւում էր տրտմութեան . . . Կրկին բաց էինք անում մեզ անհասկանալի գրքերը եւ սկսում մտքներումս թութակի պէս վրայ տալ: Սկսում էր դաս հարցնել: Նա ոչ կարգալուծ էր ուշադրութիւն դարձնում, ոչ էլ հասկանալուն, այլ նայում էր կարգալու «եղանակին»: Վայն եկել էր նրան տարել, ով սխալմամբ «Սաղմոսը» «Աւետարանի» եղանակով կարդար կամ Աւետարանը Սաղմոսի: Եւ այս բոլորը որ կրում էինք՝ մեր ծնողաց միամոռութիւնից էր . . . «Մինչեւ աշակերտը չըծեծի, մարդ չի դառնալ», կրկնում էին նրանք ամեն անգամ: Նրանց կարծիքով՝ ծեծը ամենալաւ միջոցն էր աշակերտին խոնարհութիւն սովորեցնելու: Եւ այդ էր պատճառը, որ մենք զրկւել էինք մի խելօք, եռանդուն, քաջ եւ վերջապէս անձնանրէր վարժապետից, — որպիսին էր Ս. Սեդրակեանը, եւ ընկել էինք մի գազանի ձանկ, որ ինչպէս սարդ՝ ծծում էր մեր արիւնը, եւ թուլացնում մեզ թէ բարոյական-հոգեկան եւ թէ ֆիզիքական կողմից . . . Իր ծեծով հանում էր մեր մանուկ սրտից «քաջութեան հոգին», (որ բը-

նականաբար ամեն մարդու տրւում է, բայց շատերից անյայտանում զանազան ճնշումներից) . . . եւ նրա տեղը դնում «ստրկութեան հոգին» . . .

Այո՛, մեր ծնողաց միամոռութիւնից էր եղել, որ մենք զրկւել էինք Սեդրակեանի պէս խելօք վարժապետից: Թէեւ ես նրան աշակերտութիւն չեմ արել, բայց ինչպէս Վահանը պատմում էր՝ նա ուսել էր իր տէրտէր հօր մօտ, որ իր գիտութեան պատճառով կոչւում էր «Զոյ գլուխ» (մեծ գլխանի, լիք գլուխ): Յետոյ գնացել էր սուրբ Յովհաննու (Ուշքիւխսա) վանքը եւ աւելի կատարելագործւելով՝ վերագարձել էր Բայազէդ, եւ ստացել ուսուցչութեան պաշտօն. բայց շուտով էլ զրկւել էր, հակառակ լինելով տեղացոյ խելքին: — Առաջին՝ որ նա չի ունենում լաւ ձայն՝ «Նորաստեղծեալ» երգելու համար: Երկրորդ՝ աշակերտների ձեռքը «ժամագիրք», «Սաղմոս» տալու փոխանակ, տալիս է աշխարհաբար դասագրքեր *):

Բացի դրանից՝ նա փոխանակ աշակերտներին սաստելու, ինքն է սովորեցնում իրար պաշտպանել — ընկերասիրութիւն, չլիսխնալ լամուկներից, քաջ լինել եւ այլն: Այս բոլորը

*) Այնտեղացիներէ կարծիքով՝ աշխարհաբար լսողը գրքերը «Փ օ դ ի» (բողոքականէ) գրքեր էին, որոնց դուր ծածկելը Լուսաւորչականները մեղք էին համարում:

կասկածի տակ են ձգում նրան. եւ այդ կասկածը ուղիղ են կարծում մի գէպքով, որի պատճառով էլ արձակում են նրան: Մի անգամ պարոն Սեդրակեանը հիւանդութեան պատճառով, չի կարողանում Աստուածածնայ պատը պահել, ուտում է: Մի քանի մարդիկ իմանալով այդ, անմիջապէս յայտնում են իրանց բարեկամներին եւ քահանաներին: Քահանան քարոզ է խօսում եկեղեցում, եւ միաձայն վճռում են թէ՛ նրան արձակել ուսույցութիւնից, եւ թէ՛ հեռացած համարել Լուսաւորչական եկեղեցու գրկից, մինչեւ չըզոյժայ եւ իր մեղքը խոստովանւելով՝ չապաշխարի ծովապահուցութեամբ . . .

Այդ խառնաշփոթ ժամանակին Լիթօն գալիս է Բայազէդ: Նա նախ իր գեղեցիկ ձայնով է շլացնում տեղացոյց, յետոյ՝ ինչ ինչ տեղից իմանալով, որ այն տարին այն ինչ օր արեգակը պէտք է խաւարի, յայտնում է բոլորին. եւ ինչպէս ասում է, այնպէս էլ կատարւում է: Այնուհետեւ նրան փոխադասութեան կարգն են դասում եւ գտնում յարմար թէ՛ վարժապետութեան եւ թէ՛ տիրացութեան:

Բ.

ՂԸԾ-ԱՂԲԻԻՐ

Լաւ է միտ առէք, ԱՆՎԵՆԲՈՒԹԻՒՆ,
Ահա՛ այն միակ վսեմ յատկութիւն,
Որ կեանք է տալիս մեզ այս աշխարհում,
Եւ անմահութիւն վերին երկնքում: . .

Ղ. Աղայեան

մբողջ չորս տարի երթեւեկելով ուսումնարան՝ ոչ մի անգամ «Փալախայ» չստացայ, որովհետեւ հայրս ամեն կիւրակի վարժապետին տուն էր բերում եւ լաւ պատիւ տալիս: Զատիկ ճրագալոյց երեկոյեան՝ վարժապետը սովորականին պէս մեր տանը լինելով՝ ընկերներով խնդրեցինք, եւ իրաւունք ստացանք որ գնանք սարը՝ զբօսնելու:

Զատիկ կիւրակի օրն էր:

Բայազէդը սովորականից աւելի կենդանութիւն էր ստացել: Բոլոր Հայերը ս. պատարագից վերադարձած՝ եւ մօտ բարեկամ

ներով հաւաքւած միասին, նստել էին մի փոքր նախաճաշիկի, որ շուտով վեր կենային գնային ծանօթ բարեկամների Ձատիկը շնորհաւորէին: Ամեն տեղից ուրախութեան աղաղակներ էին լսուում:

Մենք էլ մօտ քսան մտերիմ ընկերներ հաւաքւել էինք մեր դռան առաջ եւ սպասում էինք Վահանին, որ գնանք սար: Ամենքս էլ ուրախ էինք եւ նոր շորերով զարդարւած:

Մին էլ այն կողմից մի Վահան չէ՝ մի քէյրան (եղնիկ) եկաւ, ոտից մինչեւ գլուխ նոր շորերով զարդարւած: Վրայից հագել էր կապոյտ «չուխա չարքեազին» (արխալուխի ձեւի), կուրծքը բաց եւ թեւքերը քշտած: Մէջքը ամբողջաբար էր բարակ եւ թանկագին «քիրմանի շալով»: Տակը հագել էր կարմիր չուխա «գէջալիկ» (բաճկոն), որի թեւերը, կուրծքը եւ օձիքը նախշած էին ոսկեթելերով: Թեւերը եւ կուրծքը պինդ կօճկած էին Վանայ արծաթէ կօճակներով: Հագել էր կապոյտ չուխա շալվար, կողքերը բարակ, իսկ փոխքերը կէս թըղաչափ նախշած ոսկեթելերով: Գլխին ծածկած ունէր կարմիր ֆէս, որի վրայ փաթած էին մետաքսեայ մուգ-մանիշակագոյն եւ կապոյտ ոլորած «եազմէք» (աղուվաներ): Ոտքերին ունէր Արզրումայ կարմիր «ջրզմէք»:

Առանց այդ արհեստական զարդարանքների էլ, բնութիւնը ոչ մի գեղեցկութիւն չէր խնայել նրան տալու:

Բայազէդու անմահական ջուրը եւ առողջարար կլիման իրանց զօրութիւնը ցոյց էին տրւել նրա վրայ:— Զինարի բօյը եւ առողջ կազմւածքը ունէին իրանց հետ եւ կարմիր գոյն: Հայկական արծաթթի երկու կողմից եւ սեւորակ ունքերի տակից փայլում էին երկու սեւ եւ վառվռուն աչեր: Բեխերը նոր էին սեւին տալիս: Նա ձեռքին բռնած ունէր իր սեւ խալերով չօճակ (մահակ) որի գլուխը զարդարել էր գոյնզգոյն հուլունքներով: փայտի վերեւի կողմը ծակել էր, թեւ անց կացրել եւ նրա միջով ձեռքը դուրս հանել: Այս բոլոր գեղեցկութեամբ նա նմանում էր մի դիւցազնի: Մեզ մօտենալուն պէս՝ նա ուրախ ուրախ ձայն տրւեց,

— Բարի լոյս, տղէրք, ի՞նչ քէֆի եք:

— Աստուծոյ բարին, ձայն տրւինք միաբերան,— այսքան էլ մարդու սպասել կրտման:

Վահանը իր հետ բերել էր եւ իրանց փոքր քիւրդ ծառային, որի ձեռքին կար մի կապոյտ պաշար— ուտեղիք: Մեզանից իւրաքանչիւրս էլ իրանց տանից ցամաք կերակուրներ էր բերել — ձու, գաթայ, քիւֆթայ, պանիր եւ այլն:

բոլորը կապեցինք մի սիւռոյի մէջ, տըլինք Վահանենց ծառայի շալակը եւ ճանապարհ ընկանք դէպի Արշալույս:

Սկեռոր ձմեռը նոր էր հաւաքել իր սպիտակ փեշերը: Նրան յարգել էին գարնանային բարիքները: Բնութիւնն էլ կարծես ուրախութեամբ էր դիմում Հայոց Ձատիկին: Սրեգակն իր կենսատու լոյսը սփռել էր ամեն տեղ եւ ցերմ ճառագայթներն ուղղել դէպի ներքեւ: Գարնանային թռչունների անոյշ դայլայիկներով թնդում էր օդը: Ամեն ինչ ուրախ էր, միայն ծերուկ Մատիսն էր մեր հանդէպ, որ բացառութիւն էր կազմում: Միայն նա էր, որ իր գլուխը պատել էր սեւ-սեւ ամպերով եւ սքողել մառախուղով. կարծես չէր ցանկանում մասնակցել բնութեան այդ ուրախութեան: Այն արեգակը՝ որ զարդարել էր նրա շուրջ եղած բոլոր սարերին, չէր կարողացել նրա վրայ եւս ներգործել: Կարծես նրա համար Ձատիկ չէր, այլ ձմեռնային մի հասարակ օր . . .

Գառն ու ոչխար իրար խառնւած՝ փռւել էին սարերի լանջերին եւ ագահաբար քաղում էին սիզաւէտ խոտը: Զարածճի ուլերն այլ եւս չէին լսում հովիւի սրնգի ձայնին. նրանք հաղիւ մի անգամ իրանց մայրերի հետ դուրս էին եկել

արօտ*) . մերթ կրծում էին խոտը եւ մերթ տրտինգ տալիս այս քարից այն քարը:

Մենք էլ այնպէս խմբովին, փայտերը ձեռքներին, ճանապարհին երգելով, ծաղիկներ քաղելով հասանք Արշալույս: Սա գլորնւում է Գետ-Վարդանայ հիւսիսային կողմը, մի բլուրի գլխի՝ հարթ տեղում: Մարգարտի նման պարզ ջուրը գլխաւով դուրս է թափւում քարի ձեղքից եւ հոսելով դէպի ցած՝ խառնւում է Գետ-Վարդանայ հետ:

Հասնելով աղբիւրը՝ Վահանենց ծառային եւ մեր քաղած ծաղիկները թողինք այնտեղ՝ իսկ մենք իջնելով ձորը, համբարեցինք Գետ-Վարդանը եւ վերադարձանք:

Երկար այս ու այն կողմ թռչկոտելով բաւական հոգնել էինք. ձգւեցինք կանաչ խոտերի վրայ եւ սկսեցինք ընտրել իւրաքանչիւրս իր քաղած ծաղիկները. յետոյ փնջելով կապեցինք մի-մի փայտի վրայ, ցցեցինք գետնին, — իւրաքանչիւրս իր առջեւ: Վահանն սկսեց իր գրաւիչ ձայնով երգել «Աղնիւ ընկերը»: Գեռ երգը չէր վերջացրել, որ մի քար թրըն-

*) Բայազէդցիք սովորութիւն ունին Ձատիկ երեք օրը բոլոր ընտանի կենդանիներին իրանց ձաղուկների հետ — կոյն ու հորթը, ոչխարն ու գաւթայծն ու ուլը եւ այլն, միասին աղատ դուրս թողնել արօտ:

փալով ընկաւ մեղանից փոքր ինչ հեռու: Երգը ընդհատեց եւ բոլորեքեանքս փայտներս վերցնելով՝ վեր թռանք տեղներիցս: Այս ու այն կողմ՝ նայեցինք, տեսանք մեղանից մօտիկ մի խումբ լամուկներ, որոնք արագ-արագ գալիս էին դէպի մեզ:

— Տղէքք, ասաց Վահանը, «խորովածի հոտ են առել, բայց չըգիտեն որ էշ ենք դադում»... դրանք կարծում են քիչ ենք, կողոպտելու «իշտահօլ» են գալիս... Աբա տրդէքք, ղօջաղ կացէք . . .

Նրանք բաւականին մօտեցան. ճանաչեցինք՝ — մէկը Ահմադ-աղի տղէն՝ Սօսընն էր, որ իր անառակութեամբ յայտնի էր բոլոր Հայերին, մէկն էլ Գէորգ-աղի տղէն՝ Բագօն, Բայագէդու Հայերի «Միլլաթ բաշու» *) որդին: Վերջինենց ընտանիքը մի բացառութիւն էր կազմում այնտեղի Հայերի մէջ: Հայրը յայտնի էր իր հարստահարութիւններով եւ վաշխառութիւնով: Եղբայրտիկները Հայերի հետ բնաւ նիստ ու կաց չունէին: Ինքն էլ դեռ իր մայրենի

*) Վիլլաթ - բաշի՝ նշանակում է աղբապետ, ագգի գլխաւոր: Հին Ժամանակներում՝ սահմանադրութիւնից առաջ՝ սա ընտրւում էր Հայերից, որի պարտականութիւնն էր պաշտպանել համազգէններին դիւանատներում և հօգտանել աղբային ու եկեղեցական գործերի վրայ:

լեզուն չսովորած, մտել էր տաճկաց «մայթաբը» . եւ մանկութիւնից նրանց հետ լինելով՝ սնել էր նրանց հոգով . . . որ եւ միշտ լամուկների հետ էր ման գալիս ու նրանց հետ ընկերութիւն անում: Եւ այդ էր պատճառը, որ մեր ընկերները նրա հետ այնպէս էին վարւում՝ ինչպէս մի թուրք լամիկի հետ . . . ամենքը նրան «թուրքի թաղի» էին կոչում, որ նշանակում է թուրքի շուն:

Այդ երկուսի հետ կային էլի մօտ քսան ուրիշ լամուկներ:

Առաջին անգամ՝ նրանց քայլերից երեւում էր, որ մեզ հետ կուգիլու եւ իրանց սովորութեան համեմատ՝ մեր գրպանների իրերը խլելու մտադրութեամբ էին գալիս. բայց երբ տեսան, որ մենք էլ քիչ չենք ու բոլորս էլ «փետաւոր», չըհամարձակեցին:

— Գիտե՛ս ինչ կայ, Վահան, ասաց Սօսընը մեղմաբար, — մեզ էլ մի քանի օր տօն է. եկել ենք այստեղ ուրախութիւն անելու. պէտք է այս աղբիւրը մեզ տաք, իսկ դուք մի ուրիշ աղբիւրի վրայ գնաք:

— Այդ խելքն ո՞վ սովորեցրեց ձեզ, ասաց Վահանը: Աղբիւրը ո՞չ իմ հօր շինածն է, ո՞չ քո հօր, — Աստուծոյ աղբիւրն է, ով շուտ հասնի՝ նրանն է: Քանի որ մենք ձեզանից շուտ ենք

եկել՝ ուրեմն մերն է. էլ ինչո՞ւ պէտք է մենք վեր կենանք՝ դուք նստէք: Վամենաք աղբիւրի գլխի դուզը մեզ, իսկ դուք քիչ հեռու նրստեցէք, ձեր քէֆն արէք. չէք կամենալ՝ գնացէք ձեզ համար աղբիւր գտէք:

— Վահ, ասաց Սօսընը բարկացած, մեզ համար ամօթ չէ՞, որ Հայերը այստեղ պատրաստի նստեն, իսկ մենք գնանք նոր աղբիւր որոնելու: Ձէ՛, անպատճառ պէտք է վեր կենաք, թէ չէ՛ վերջը վատ կըլինի . . . Խօսակցութիւնը վերջացաւ նրանով, որ իւրաքանչիւր խմբից մի քանի հոգի մէկ-մէկ դուրս բերեն մենամարտել տան, որ խումբը յաղթող հանդիսանայ՝ աղբիւրը նրանց լինի:

— Եթէ այդպէս է, Սօսըն, ասաց Վահանը վեհանձնութեամբ, — ես ու դու լաւ ենք իրար պատահել. թող մեր տղէրքը մի կողմ կանգնեն, ձերը՝ միւս, իսկ ես ու դու մենամարտենք. կամենաս՝ գօտեմարտ, կամենաս՝ փէտակոխ, մեզանից որըս յաղթի՝ աղբիւրը նրանց լինի:

— Լաւ ես ասում, Վահան, ասաց Սօսընը՝ ոչ սակաւ հպարտութեամբ, — թէեւ ես դրան ՚ի սրտէ համաձայն եմ, բայց մեր տղէրանց բնութիւնը գիտեմ, եթէ մէկը ինձ մի փայտ խրելու լինի, նրանց սիրտը չի համբերիլ,

անմիջապէս մէջ կընկնին եւ կռիւր կըմեծանայ: Սւեյի լաւ է ուրիշներին դուրս բերենք, իսկ մենք հսկենք, որ անկարգութիւն չըլինի:

Վահանը ճարահատեալ համաձայնեց:

— Սհմէ, դուրս արի, ձայն տըւեց Սօսընը: Իսկոյն մի 16 տարեկան լամուկ հպարտ-հպարտ դուրս եկաւ փայտը խաղացնելով եւ գոռաց.

— Թո՛ղ դուրս գայ Օհանը:

— Սյդ ի՞նչպէս կարելի է, մէջ մտաւ Վահանը, — մի ահագին մարդ դուրս է եկել եւ հրաւիրում է 10—11 տարեկան երեխի:

— Ինչո՞ւ երեխայ, ասաց Սօսընը, — դա էլ սրա հասակի տղայ է. թէ վախենում էք եւ պատճառ բռնում, մի՞ն ասեցէք:

— Ի՞նչու եմ գալիս, դուրս, — վրայ բերեց Օհանը պատանեկական պարծենկոտութեամբ: — Վահան ջան, թո՛ղ, եթէ ինձ յաղթի էլ՝ վնաս չունի, միայն թէ թող չասեն Հայերը վախեցան եւ պատճառ բռնեցին:

Ամենքը հեռու քաշւեցին: Թուրքը հպարտ մի քանի պտոյտ արեց Օհանի շուրջը: Սյդ միջոցին Օհանը մի փայտ իջեցրեց նրա թիկունքին: Թուրքը յետ դառնալով՝ փայտը վրայ բերեց նրա գլխին, բայց Օհանը փոքր ինչ յետ քաշւելով, կրկին մի փայտ իջեցրեց թուրքի գլխին: Օհանը դեռ երեխայ էր, թէպէտ ճարպի-

կութիւն ունէր, բայց հարւածը թոյլ էր, չէր ներգործում աժդահայ լամկի վրայ: Թուրքը որ բարկացած մի փայտ էլ իջեցրեց Օհանի գլխին՝ խեղճ երեխի աչքերը մթնեց, եւ այն է գետին կը գլորւէր, եթէ Վահանը ձեռքից չը բռնէր եւ դուրս քաշէր ասպարէզից:

Թուրքերը ուրախութեամբ աղաղակներ բարձրացրին, կարծես մի մեծ յաղթութիւն արած լինին:

Բարխոն *) որ մեր ընկերակիցներէից էր եւ մի քաջաւոյժ սլաւաճի, բարկացած այդ իրողութեան վրայ, թեւերը քշտեց եւ ասպարէզ դուրս եկաւ աղաղակելով. — Մարդ ու մարդ անայ դուրս եմ գալիս, որըդ ձեզանից կամենայ՝ թող դուրս գայ. ոչ թէ ձեզ նման նամարդ, որ մի ահագին մարդ դուրս եկաւ եւ կանչեց երեկայ երեխին: Գուրս եկէք որըդ ուզում է լինի . . . Մի փոքր լռութիւն տիրեց լամուկների մէջ. իրար երեսի նայեցին եւ վերջապէս Ահմադէ՛ ֆօտուենց Գուրեխը **), որ նրանց մէջ յայտնի էր իր քաջութեամբ՝ ամօթից ստիպւեց դուրս գալ:

— Իմ անունը գառ, քո անունը գայլ, ասաց Բարխոն, տեսնենք Աստուած ումը կը յաջողի:

*) Բարխ. քիւրդերէն նշան. — գառ, բարեւ — գառնիկ:

**) Գուր. — գայլ, գուրեխ — գայլախեղդ (գայլ խեղդող):

Ասաց ու մի փայտ իջեցրեց լամկին. լամուկը իր փայտը դէմ տալով՝ մի հարւած իջեցրեց նրա ուսին. մին էլ վրայ բերեց, բայց Բարխոն իր փայտին հորիզոնական դիրք տալով՝ այնպէս խբեց նրա փայտին, որ լամկի ձեռքից փայտը թռաւ. վրայ-վրայ որ երկու հարւած էլ տրւեց, լամուկը մի քանի անգամ սլորտուեց ու թըրմնիալով գլորւեց գետին: Լամուկները՝ բարկացած՝ շրջապատեցին Բարխոն եւ սկսեցին խբել:

— Տղէրք, սկսեցէք, — գոռաց Վահանը, եւ կայծակի արագութեամբ մէջ ընկաւ: Բոլորս միասին վրայ տըւինք: Կռին սկսեց:

Վահանն ու Բարխոն առիւծի պէս ընկել էին լամուկների մէջ: Որ կողմը որ շուռ էին գալիս, արենլըիկ էին անում: Տաճկի լիլոգ գլուխ էր, որ կոտորում էր լակ դգմի պէս: Դեռ կռին սկսելուց առաջ՝ Վահանը մեզ պատւիրել էր, որ եթէ վէճ պատահի, մեզմ' վարւենք, որովհետեւ Սօսընը «միէյումի» (դատաւորի) որդին էր, ուստի մենք խնայում էինք: Բայց մին էլ այն նկատեցինք, որ լամուկները դաշոյններ են դուրս հանել:

— Տղէրք, էլ մի խնայէք, դուրսնը մերն է, — գոռաց Վահանը:

Մի քանի տուր ու դմիոց էլ՝ եւ լամուկները

սկսան փախչիլ: Բաւականին տեղ նրանց հա-
լածելուց յետոյ՝ մենք ուրախ ուրախ վերա-
դարձանք Արշ-աղբիւր: Ուրախ էինք, որով-
հետեւ շատ րիչ էր պատահել մեզ այսպէս խմբո-
ւիլն սար գուրս գալ եւ յաղթող հանգիտանալ:
Սեր փնջերը դարձեալ ցցւած էին իրանց
տեղերը. մեզնից ամեն մէկը նստեց իր փնջի
մօտ, իսկ փոքրերից երկու-երեք հոգի սկսան
սփռող փռել կանաչ մարգագետնի վրայ եւ
սեղան սրտորատուել: Նահապետական ձեւով
շարւած մեր ճոխ սեղանի շուրջը՝ կերանք ու
աղբիւրի անուշ ջուրը խմեցինք. եւ երբ արե-
գալը թեքւել էր դէպի իր երեկոցեան հան-
գըստարանը՝ պատրաստեցինք ճանապարհ ընկ-
նելու դէպի քաղաք:

Վահանն սկսած փոքրերից՝ բոլորիս զոյգ-
զոյգ կանգնացրեց. հրամայեց ծաղկի փունջը ձախ
ձեռքներին բռնենք, իսկ փայտը աջ ձեռքներովս
դնենք ուռներին: Բարխօն էլ մի կանաչ-կար-
միր թաշկլանակ կապած իր փայտի ծայրից,
դրած ուսին, որ դրօշակի նման քամին փռու-
փռուցնում էր, կանգնեց առաջին զոյգի կող-
քին՝ ուղեկցելու համար: Վահանն էլ փայտը
դրեց ուսին, կանգնեց մեր կողքին եւ հրա-
մայեց առաջ գնալ: Ճանապարհին երբեմն

ինքն էր երգում, երբեմն մեզ էր երգել
տալիս:

Այսպէս խմբովին՝ նախ իջանք Գետ-Վար-
դանայ ձորը, մին էլ համբուրեցինք մեծ աղ-
բիւրի քարը, եւ լացւելով՝ շարունակեցինք
ճանապարհներս:

Իջանք Ենգօ-ափօի ելից (զառիվայր է)
եւ այն է պիտի մտնէինք Խաղնադարենց մահ-
լէն, (ուր գլխաւորապէս գտնուում են տաճիկ-
ները), որ Վահանը հրամայեց երգել «Հայրե-
նասէր Արամեանք»:

Տաճիկ լամուկները հաւաքւած կտրներին,
լուռ, աչքները չռած, նայում էին մեր խմբին:

— Տղէրք, ասաց Վահանը, — «Իեւին դը-
ժոխք որ ցոյց չըտաս, չի գիտենայ արքայու-
թիւնն ինչ բան է» . . . ճիշտ է ասած այս
առածը: Տեսնո՞ւմ էք, եթէ այսօր մենք դրանց
օհոյիցը չըգայինք, հիմա այստեղ մեզ քա-
րա-
լ ե ի կանէին (կըքարկոծէին): Տեսէք ինչ խեղճ
խեղճ, գառի նման կանգնել են կտրներին եւ
նայում: Այս լաւ օրինակ է մեզ, քանի խեղճ
մնանք՝ գլխներին չըտեսնենք . . . լաւ է՝ հի-
միկանից մենք դրանց գմիներ, որ մեծանանք,
չի դմիողը մենք լինինք . . .

Այսպէս ուրախ աղաղակներով հասանք

Ազգիգեօռայ մահչէն, եւ որովհետեւ ճրագ-
ները վառելու ժամանակ էր, իրար մնաք բարով
ասացինք եւ ցրեցանք մեր տները հանգստա-
նալու, մի եւ նոյն ժամանակ խոստանալով, որ
վաղը միասին գնանք Չանգիզօրայ դուղը թա-
մաշա, որովհետեւ ամեն տարի այդ օրը այն-
տեղ ջրիտեալ էր լինում:

Գ.

Թ Օ Ռ Ո Ւ Ն Ե Ն Ք

րիչներ գերեզմանատան ներ-
քեւ՝ Չանգիզօրայ դուղումը մեծ
հանդէս կար. ջահէլ տղէրքը
ձիանքը հեծած՝ արդէն գնացել
էին այնտեղ ջրիդ. խաղալու:
Խուռն բազմութիւն գիմում էր

հանդիսին ներկայ գտնւելու: Մենք էլ ընկեր-
ներով արդէն սրատրաստուել էինք որ գնանք:

— Տղէրք, գիտէք ինչ կայ, ասաց Վահանը,
— երեկ գիշեր Թօռունենց Դօլլաթին ինձ կան-
չել էր, գնացի. խնդրեց՝ որ հանդիսի ժամա-
նակ մենք ընկերներով կանանց խմբից չըհեռա-
նանք, նրանց չորս կողմը կանգնած, այնտեղից
թ ա մ ա շ անենք: Ասում էր՝ մուղաթ կացէք
լամուկ, բան օղլուշաղին (կանանցը) չըդիպ-

չեն. եթէ բան կըստատահի . . . անմիջապէս մեզ իմաց արեք: Դուք ինձ հաղարէն մի բան ասի՝ մերժեմ. խօսք եմ տըւել, պիտի կատարենք:

Բոլորս էլ համաձայնեցինք, որովհետեւ խօսքը ընդհանրութեան վրայ էր, բոլորիս տանեցիքն էլ այնտեղ կըլլնէին:

Սովորականին պէս զոյգ-զոյգ կանգնեցինք եւ քաղաքից դուրս գալով՝ սկսեցինք «Ողջոյն տըւէք իմ Հայրենեաց» երգը, որ պատուելու (Սեդրակեանի) աշակերտներից էինք սովորել: Այս անգամ մենք աւելի ուրախ էինք, ամենքիս երեսին էլ երեւում էր նոյն ուրախ ժպիտը, — երեւի նրանից, որ մեզ մարդատեղ դրին, կանանց պահպանութիւնը յանձնեցին մեզ: «Դուցէ երեկան յաղթութիւնից էք, որ մեզ նշանակութիւն տըւին», փսփսում էինք իրար:

Հասանք Փրկչները: Ումը կորցրել էիր, գայիր այնտեղ՝ կըգտնէիր: Հայ, թուրք, քուրդ, մեծ, փոքր, տղայ, աղջիկ, բոլորն էլ եկել էին:

Ջահել տղերքը հեծած ամբողջ ձմեռը իսամ պահած խնձորի պէս ձիանքը, ռախտ ու ռըշմի*) մէջ կորած, տէրտէրի կամ մօլլի գրած թուղթն էլ կրծքին քաշ արած, այս ու այն կողմն էին քշում, խամից հանում, մինչեւ հանդէսի սկսւիլը:

*) Զիան դաղդարանք է:

Մինչ դրանք իրանց քեփին էին, փոքր ինչ բարձր, գերեզմանատանը, կանայք շրջապատած իրանց հանգուցեալների դամբարանները, ողբում էին սիրելիների կորուստը: Տէր-Յակոբն ու Տէր-Ստեփանն իրանց տիրացուներով՝ շուրջառն ուսներին «Ի վերին Երուսաղէմ» էին երգում: Ջահել աղջկերքն էլ իրանց մայրերի կողքին կանգնած, թաշկինակները ձեռքներին, մերթ աչքներն էին սրբում, եւ մերթ աչքի տակով նայում դէպի փոքր ինչ ցած ձիաւոր երիտասարդներին:

Տէրտէրները վերջացրել էին իրանց գերեզմանօրհնէքը եւ կանայքը իրանց ողբը, որ սկսւեց կանոնաւոր ջրիդը: Թմբուկն ու զուռնէքն ածեցին: Մօտ քառասուն ձիաւոր կանգնեցին մի կողմը, եւ քառասուն նրանց հակառակ կողմը, իրար հանդէպ՝ մէջ տեղը բաւականին տարածութիւն: Զիաւորները խառն էին առանց խորութեան՝ Հայ եւ թուրք: Սկսեցին ձիանքը արագ վազեցնել եւ ջրիդը ուղղել շեշտակի իրար վրայ, որը որին առաջուց խօսք էր տըւել, — առանց իրար հետ ոխակալութեան: Թուրք ու Հայ կարծես այսօր եղբայր էին դառել, իրար հետ ջան դուրսն ասելով մրցում էին:

Թուրք երիտասարդները նայում էին հան-

գիտականների մէջ եղած զի գէ. ք. ի ն (Թուրք աղջկերքին), Հայ երիտասարդներն էլ Հայ աղջիկներին, որոնք գերեզմանատան բլրակից նայում էին իրանց. է շխի էին ընկնում: Երիտասարդները աշխուժի գալով, աւելի էին ձեւեր գործ դնում:—ձիու չափ ընկած ժամանակ կռանում էին գետնից քար կամ մի ուրիշ քրիզ վերցնում, մի ոտը դնում ձիու գաւակը եւ հակառակորդի հետ չափ գցում, շնորհքը ցոյց տալիս: Գնացին ու եկան, Թող ու դումանը երկինք հանեցին:

Այդ հանգիսի մէջ ամենից աւելի աչքի էր ընկնում մի տաճիկ երեստասարգ: Նրա ալ նժոյգ ձին կարծես ուզում էր ամպերի հետ խաղալ: Կանգնած ժամանակ խրխնջում էր, փէշ անում (ոտքերով գետինը քանդում) եւ ուզում անպատճառ վազել. իսկ վազելու ժամանակ՝ նրա ետեւից հասնող ձի չրկար: Ինչ ձիաւորի ետեւից որ ընկնում էր՝ իսկոյն ձեռքով ֆէսը գլխից Թռցնում էր եւ առաջ անցնում:—Սա Մահմադ-բէգն էր, Սուլէյման աղի տղէն, մի բոյոյլ-բուսաթով երիտասարգ, որ յայտնի էր եւ իր ազնուութեամբ:

Ջրիգի տաք ժամանակ՝ լաւեց, Թէ Թօռունենց տղէրքը գալիս են: Մոռացւեց հան-

դէսը, քրիզւորներն էլ ձիանքը կանգնեցրին հանգստացնելու մինչեւ նրանց գալը:

Երեւացին նրանք. Թըւով տասը ձիաւոր, տասն էլ միանման հագնւած եւ միանման մզրախն երը ձեռքներին: Բոլորի նիզակների գլխին էլ կար դեղին Թիթեղից Թօփոլ (գունդ)՝ կարմիր ու կանաչ մետաքսեայ փունջերը կախ: Բոլորի ձիանքն էլ միանման զարդարւած էին:

Իրանք Օհան պապոնք էին, որ կրում էին Թօռուն (աղնււական) մականունը:— Օհան պապն էր, իր տղէն եւ ութ Թոռները, որոնցից մէկն էր միայն 10—12 տարեկան, իսկ միւսներն արդէն հասած:

Օհան պապը Թէպէտ եօթանասուն տարեկան մի ալեգարդ ծերունի էր, բայց չէր կորցրել իր երիտասարդական աշխոյժութիւնը: Մինչ դեռ նրա հասակակիցները գաւազաններով հազիւ էին կարողոնում տմբումբալ, նրան ամեն առաւօտ կարելի էր տեսնել կուժը ձեռքին, աղբիւրից վերադառնալիս կամ եկեղեցու դարովէրից ցած իջնելիս: Ամեն առաւօտ, դեռ բոլոր խանութները կողպած, կարելի էր նրան տեսնել խանութը բացած, դռան առաջը ջուր շաղ տաւ, աւրած (չընայած որ այդ աշակերտների գործն էր), եւ Գալապատակ

նստած դադգահի առաջ, մատնոցը մատին, ասեղը ձեռքին՝ կապոյտ մահուդ չուխի օձիք կամ կուրծք ոսկեթելերով նախշելիս: Եւ եթէ մէկը նրան հարցնելու լինէր. «Ուստա-Յոսան, ինչո՞ւ ես խանութդ այդպէս շուտ բաց անում, չես սպասում մինչեւ աշակերտներդ գան բաց անեն, աւեն, յետոյ դու գաս»։ Նա հանդարտութեամբ կը պատասխանէր. «Գիտե՞ս, որդիս, եղբայրս, Աստուծոյ դիւան-դարգեահը առաւօտեսն արշալոյսին է միայն բաց լինում: ով որ այդ ժամանակ իր գործին կը լինի, իր արդար աշխատանքին, ճակատի աղնիւքը տընքին՝ նրա գործը կը յաջողի. իսկ ով որ կը քնի մինչեւ ճաշ, ոչ եկեղեցի կը գնայ, ոչ իր ընտանիքի վրայ կը մտածի, Աստուծոյ դիւան-դարգեահն էլ նրա առաջին կողպած կը լինի»...

Նրանք լաւ աշխատասէր էին, եւ մի եւ նոյն ժամանակ լաւ ուտող-խմող, հագնող եւ լաւ քիւի անող. որտեղ մի ուրախութիւն, մի ուխտագնացութիւն լինէր՝ նա իր որդով, թոռներով եւ հինգ հարսներով այնտեղ էր: Հարսանքասներում կարելի էր այդ ծերունուն տեսնել՝ կարմիր աղուխը ձեռքն առած, գեօվն դի (պար է) գլուխն անցած Գէօվնդէօն:

Այդ նահապետական ընտանիքը բաղկացած էր 20—25 հոգուց, որի գլխաւորը Յոսան

պապն էր: Բոլորը պարտաւոր էին նրա խօսքովը շարժուել — առանց նրա գիտութեան ոչ մի գործ չը բռնէր: Ընտանիքի բոլոր անդամները ամեն երեկոյ պարտաւոր էին ծերունի պապին հաշիւ տալ, իրանց խանութներում արած առեւտուրի մասին: Այսպիսի մի խաղաղ ընտանիք էին կազմում Թօռունները:

Երբ սրանք մօտեցան ջրիդւորներին, Յոսան պապը բոլորին թամանդա արեց (բարեւեց): Ամենքը պատկառանքով ընդունեցին նրա բարեւը եւ հրաւիրեցին ասպարէզ: Նա դարձաւ դէպի իր թոռները. «Որդիք, ձեզ տեսնեմ, իմ տան անունը չ'արատաւորէք, ցոյց տըւէք ժողովրդին, որ դուք իրաւ արժանի էք Թօռուն կոչւելուն: Դէ՛, առաջ ես եմ մէյդգան դուրս գալիս, ով ուղում է՝ թող գայ»: Այս ասաց ծերունին եւ մղրախը խաղացնելով ձիու գլուխը բաց թողեց: Երիտասարդ ձիաւորները եւ հանդիսականները ծիծաղեցին. բայց նրան պատւելու համար՝ ոչ ոք դուրս չեկաւ, իբր նրա հետ մրցող չկայ:

Վերադարձաւ նա ուրախ ժպիտը երեսին, եւ թոռների ձեռքից մղրախներն առնելով, մի-մի ջրիդ տըւեց եւ փոքր թոռի հետ մի կողմ քաշւելով, իրաւունք տըւեց միւսներին ասպարէզ դուրս գալու:

Թմբուկներն ածեցին, նորից ջրիզն սկսեց: Գնացին ու եկան, նա սրան, սա նրան. ջրիդ էր որ իրար քամակից գնում էր: Մահմադ-բէգը այժմ կորցրել էր իր նշանակութիւնը. հիմա աւելի աչքի էր ընկնում մի ուրիշ երիտասարդ, որ գլխին ծածկած ունէր սպիտակ * օ լ օ Գ, գոյնդգոյն եազմէքով փաթաթւած, կապոյտ չուխա-շարքեազով, դէմքը սեւ-դեղ-նագոյն, արծաթթով եւ մի փոքր ծուռ աչքերով, բոգ ձին տակին. թ լ ի ս մ է. ք ը կա-նաչ կաշու մէջ կարած՝ օրօճիկները (մանր խխունջների խեցի) շուրջը, ձիու կրծքին:

Սա Օհան պապի միջնեկ թոռն էր— Դօլլաթը: Մէկ այն էինք տեսնում, որ ձիուն մտրակում էր, էլ չէր երեւում, թող ու դու-մանի մէջ կորչում էր. մէկ էլ տեսնում էինք հրէս ձին չափ գցած, ինքն էլ փորի տակն ընկած կամ չորած թամբի վրայ գալիս է: Թէպէտ Մահմադ բէգն էլ պակաս չէր, բայց վաղուց նա Դօլլաթի հետ եղբայր էր դառել, իրար հետ չէին մրցում:

Սրեգակը թէքել էր, որ հանդէսը վերջա-ցաւ: Բոլոր ջրիդ-որները հաւաքւեցին, Օհան պա-պին առաջնորդ կարգելով՝ գցեցին առաջները, իրանք էլ նրա քամակից գտակները թէք դրած, հաղ կանչելով, քեփ անելով դարձան դէպի քուն:

Մենք էլ՝ ինչպէս մեզ յանձնարարւած էր, երգելով, ուրախութիւն անելով հետեւում էինք կանանց. որոնք խումբ-խումբ, կապոյտ ջ ու բ-բ է. ք ը (վերնագգեստ) հագած, կարմիր գոգ-նոցով, կապոյտ կրծկալով, կարմիր ԴԻ-ԳԻ-ԻԷ գլխներին ծածկած, կանաչ քօշերը ոտքներին, իրար հետ անուշ-անուշ խօսելով, մէկը իր տղին, միւսը իր փեսին գովաբանելով, դիմե-ցին Թաքեար-դաղի ստորոտը եղած սուրբ Սի-մօնը *) համբուրելու:

Աղջկերքն էլ մայրերի առաջն ընկած, կարմիր ֆէսերը գլխներին, մաղերը 20—25 փոքրիկ հուս արած՝ մարջաններով եւ արծա-թէ յուլունքներով իրար կցած ու ծածկած ողջ թիկունքը, մի շար ոսկի կապած ծնօտների տակ—այս ականջից այն ականջը, հէքեա-լը **) արծաթէ շղթայով կախած կրծքներին, կարմիր չիթ միւնթանով, խումբ-խումբ իրար ձեռք բռնած, ցածր լէ-լէ ասելով, ծաղիկներ քաղելով առաջ էին գնում:

— Աղջիկներ, տեսնո՞ք Վարդանը ինչպէս էր ձին խաղացնում:

— Ապա Սարգգիւր:

*) Մի քաղաքաբոս տեղ է, ուր մի մեծ քար. կայ. ա-սում են նրա տակն է թաղւած Սիմէօն անուն ճգնաւորը:

**) Եւանջիլիսի արծաթեայ զարդ է:

— Ապա Մարգարէ:

— Ես գիտեմ, Դօւլլաթին էին բարկացնում:

— Դու ու քո Դօւլլաթը, ասաց մի հասակն առած աղջիկ, — աչքերի մէկը նայում էր Մասիս, միւսը Սիւհան սար:

— Բաղդադը... քո խնքոտ Ահալի չափ էլ չլիւր. տեսար նրա հետ մէյդան դուրս եկող չեղաւ:

— Դէ լաւ, Ալմաստ, հանաք եմ անում. կամ թէ քեզ ինչ, մի տեսնա էլ քեզ սիրում է, որ դու նրա համար լիճում ես:

— Թող քեզ սիրի... ասաց կարմրելով Ալմաստը: Խեղճ աղջիկը աշխատում էր հաւատացնել, որ Դօւլլաթին չի սիրում, բայց գաղտնիքն իմացւեց:

— Ալմաստ, ինչ էք լիճում, ուրախութեան օր է, լէ-լէ, Մարօ կամ մի ուրիշ հաղասելով գնանք: Վարդխաթուն, ինչ ես մոռութիւն կախել (տխրել):

— Դուք ասացէք, ձայնս չի գալիս:

— Ասա թէ քո եղբօր արեւը սիրում ես: Նա սկսեց.

Էս ինչ բան էր՝ դուշմանն արաւ,

Խոնջ դուման էր գլխիս բերաւ,

Փաշէն եարիս բռնեց տարաւ,
Յէտեւից յիշկելով ¹⁾ մացի ²⁾:

Հէլա ³⁾ ես էլ կայնայ տանիս ⁴⁾,

Արի կրակ գցի ջանիս,

Կանչեմ՝ սաբիբ ⁵⁾, դու քրքրւիս,

Խիալով ⁶⁾ դարդերով մացի:

Հէլա տէսայ դուր բուք էր,

Էս իրեք օրն ընձի սուգ էր,

Եարաբ ⁷⁾ կընի եարս դու գէր,

Լալիւլ ես ֆիրղան ⁸⁾ մացի...

Վարդխաթուն, Աստուծ սիրես մի լէ-լէ ասա, այդ հաղը այսօրւան յարմար հաղ չէ:

Վարդխաթունը փոխեց հաղը, ընկերներն էլ ձայնակցեցին նրան:

Հասան սուրբ Սիմօն: Դու արի ու տես, թէ պառաւաններն ինչպէս են երեսները քսում չոր քարերին եւ ջերմեռանդ աղօթք անում, ինչպէս քարի տակից հանում են հողն ու գրցում բերսնները, ծուներ դնում, մոմ վառում, արիւն-արտաւորումք թափում, չոր քարերից իրանց մեղքերին թողութիւն խնդրում:

Եկեղեցուց դուրս էին եկել, որ հասանք քաղաք եւ ամեն մարդ գնաց իրանց տուն:

¹⁾ Նայելով: ²⁾ Մնացի: ³⁾ Բարձրացաւ: ⁴⁾ Կտուր: ⁵⁾ Պատճառ եղող: ⁶⁾ Մտածելով: ⁷⁾ Արդեօք: ⁸⁾ Փափագով:

Երեքշաբթի՝ Զատիկի երրորդ օրն էր:

Բոլոր աշակերտներս վաղ վեր էինք կացել եւ հաւաքւել ուսումնարան: Աղօթքից յետոյ՝ վարժապետը նախ քան դասեր հարցնելը, հրամայեց խալֆին «Փալախան» պատից ցած բերել: Բոլորիս սրտերը դող ընկաւ . . .

— Որ ասում եմ՝ ինչ որ դուք դուրսն անէք, ես այստեղ նստած կարող եմ իմանալ, ասաց Լթօն հպարտութեամբ. — բաւական է, որ «Սօղօմօնուս» թերթերից երկուսը շուռ ու մուռ տամ, կիմանամ թէ ձեզանից իւրաքանչիւրը դուրսն ի՞նչ է անում: Եւ ահա այսօր խօսքս հաստատելու համար՝ դուրս եմ կանչում երեկայ բոլոր չարութիւն անողներին . . . Սկսեց մէկ-մէկ կարդալ մեր այն ընկերների անունները, որոնք Ղըշ-աղբիւրումն էին եղել: Ս.մեն մէկի ոտներին ճիպոտի մի քանի հարւած տալով՝ հրամայում էր չարութիւն չանել: Բայց թէ ի՞նչ չարութիւն, — այդ մասին ոչինչ չէր ասում:

— Քեալաշ, մօտ արի, ձայն տըւեց նա:

Ես սովորականին պէս ձեռքերս կրծքիս դրած, մօտեցայ:

— Պարկիր եւ ոտներդ անց կացրու «Փալախայի» մէջ. այսօրւայ փալախայից դու եւս պէտք է մասն ունենաս:

— Ինչո՞ւ, վարժապետ, ի՞նչ եմ արել:

— Քեզ ի՞նչ որ հրամայում են՝ կատարիր, ուրիշ ոչինչ:

— Ախր ի՞նչ մեղ ունիմ, վարժ . . .

— Լռիր, անպիտան, դեռ համարձակում ես խօսել. բաւական չէ «մայթաբ»-ի աշակերտների հետ կռւելը, կամենում ես ինձ հետ էլ կռւել . . .

Վահանը՝ որ մինչեւ այդ ժամանակ գործին անտեղեակ էր, կարծում էր թէ՝ վարժապետը ուրիշ չարութեան համար է ծեծում, երբ այդ իմացաւ, յառաջ եկաւ եւ ասաց.

— Ինչո՞ւ համար էք ծեծում, վարժապետ:

— Այդ քո գործը չէ՛, ասաց Լթօն բարկացած. — քեզ «խալֆայ» եմ կարգել, որ սրանց խրատես չարութիւն չանեն, դու աւելի ես գլխահան անում . . . Ես դրա համար կըզանգատւեմ հօրդ — աղային: Ինչո՞ւ ես սրանց սովորեցրել, որ «մայթաբ»-ի աշակերտներին ծեծեն:

— Բա մեղ պաշտպանելու իրաւունք չունինք, երբ գալիս են մեզ կողոպտելու . . .

— Դուք որ խելօք կենաք, նրանք ձեզ ոչինչ չեն ասիլ: Դուք էք մեղաւոր . . .

— Զեր կարծիքով . . .

— Դուրս կորիր, յիմար. այս բոլորին լըր-

բացնողը դու ես: Սեդրակեանի աշակերտը
չե՞ս, ի՞նչ պէտք է լինիս:

— Սեդրակեանին չես հաւանում, տօ Լըթօ:

— Քեզ ասում եմ դուրս կորիր: Մէկ ու-
ղում էր տեղից վեր կենալ, մէկ էլ չէր հա-
մարձակում, որովհետեւ ծանօթ էր Վահանի
քաջութեանը:

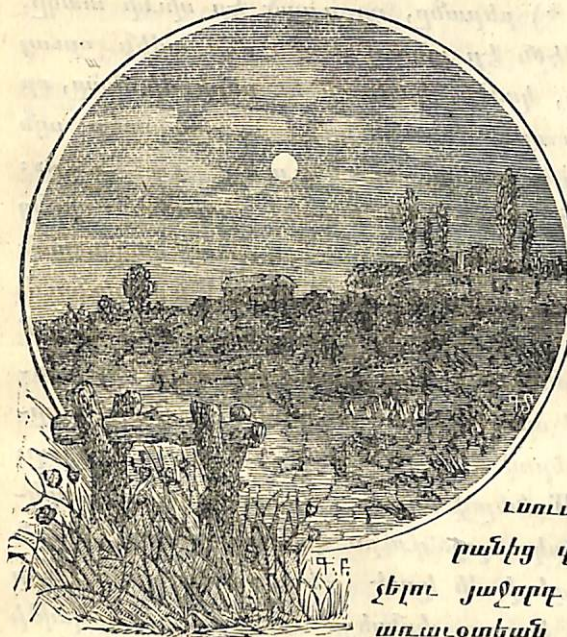
— Վաշտակեր անպիտան, ասաց Վահանը
եւ մեզ աչքով անելով դուրս գնաց:

Ես, Սուրէնը եւ Զօհրաբը հետեւեցինք
նրա օրինակին. գրքերը տըւինք կռնատակներս
եւ պո՛ւկ—դէպի դուրս: Վարժապետը մեծ աշա-
կերտներից մի քանիսին հրամայեց, որ մեզ
բռնեն. բայց մենք արդէն մեր տներումն էինք:

Դ.

ՂԸԶԸԼ-ԴՍՂ ԿԱՄ ԿԱՐՄԻՐ-ՍԱՐ

Լսումնա-

րանից փախ-

չելու յաջորդ օրը,
առաւօտեան վաղ

վերկացայ, դեռ բոլոր տանեցիք քնած՝ մոտայ մա-
ռանը: Մինչեւ հիմա դեռ չեմ մոռացել, թէ
ինչպէս այնտեղ ամեն բան կարգին գրած
էին իրանց տեղերը: — Վարմիր հողէ տաշտերը
կաթով լիքը՝ շարւած էին արեւմտեան պատի
երկայնութեամբ, որոնց երեսին բռնել էր մի
մասնաշափ սեր, դեղին սաթի գոյնով: Հիւ-

սիսային պատի երկայնութեամբ շարած էին մաճնի կճուճները, որոնց բերանները ծածկուած էին կաւէ խուփերով: Սիւնից կապած էր լաճանի*) բերանը, որ դրած էր սիւնի տակը. նրա մէջն էր լցնում մայրս մեր ամեն օրւայ մաճնի, կաթի, կարագի եւ սերի մի մասը, որ աշնան այդ խառնուրդից պատրաստէր այն համեղ ուտելիքը, որ կոչւում է «*սոմա*»։ Պատին ցցւած էին մի քանի ճիւղտոններ, որոնց վրայ մայրս փռել էր անցեալ օրւայ տաքացրած կաթի սերը, չորացնելու համար: Մի անկիւնում դրած էր մի մեծ կարաս, որի մէջ ածւում էր ամեն օրւայ աղ արած կարագը: Կարասներով պանիրներին, տկերով մթալներին, կըճուճներով հալած իւղերին հօ հաշիւ չըկար:

Մտնելով այնտեղ՝ հացի ահագին արկղից երկու լօշ դուրս հանեցի, մաճնի երեսն էլ քաշեցի մի կաւէ քեռասի մէջ, մի կտոր անաղ կարագ մանրեցի մէջը, մի քիչ էլ կաթի սեր լցրի, լօշը բրդեցի, գդալն առայ, քըրդէ վարի մի լաւ նախաճաշիկ արեցի: Յետոյ մի քիչ կարագ, մի քանի թերթ էլ չորացրած սեր փաթաթելով երկու լօշի մէջ,

*) Տիկ է, որ երեք օր գըւելով լաճնի մէջ է երեք օր ալիւրի թերթի մէջ, մաքրւում է՝ ստանում սպիտակ պաստառի դոյն:

դրի գրպանս ու եալիս—դէպի Վահանենց տուն: Չըմոռացայ գրքերիս պայուսակը թախկացնել խոտի դէզի մէջ, որ հայրս չըտեսնի ու իմանայ որ ուսմնարան չեմ գնացել:

Հասնելով նրանց դուռը, երեք անգամ շվշվոցիս վրայ դուրս թռաւ նա:

— Բարի լոյս, Վահան. երեկ վարժատանից փախչելիս ասացիր, որ այսօր գամ քեզ մօտ, գնանք Սուրէնին ու Զօհրաբին էլ վերցնենք, փախչենք գնանք, մինչեւ երեկոյ չերեւանք. ո՞ր ես ուզում փախչենք: Դէ, շո՛ւտ, թէ չէ՝ հիմա աշակերտները կըհաւաքւին ուսումնարան, Լթօն կուղարկի հայրերիս իմաց կըտայ, կըգան, կըբռնեն մեզ եւ ստիպմամբ կըտանեն էլի այն «գժոխը» . . .

— Աստուծոյ բարին, Քեալաշ, ասաց նա հանդարտութեամբ, — ի՞նչ է, վախենում ես:

— Ո՞ր ես ուզում գնանք, այն ասա:

— Կաց որ ասեմ է: Երեկոյեան ժամկոչ Գեւօն եկաւ մեր տանից նշխարքի ալիւր տանելու. դռան առաջ ինձ տեսաւ եւ հարցրեց, թէ՛ ի՞նչու համար էին Սօսընն ու Բագօն ձեզանից գանգատուում: Ես հետաքրքրեցի: Նա պատմեց, որ՝ անցեալ երեկոյ ինքը գնացել է վարժատունն ապելու, տեսել է Սօսընն ու Բագօն վարժապետի մօտ նստած, մի փոքր

գլուխ շաքար էլ մէջտեղը: Միայն այսքան է լսել նրանց խօսակցողութիւնից, որ Սօսընն ասել է՝ ինչ որ ձեր աշակերտներն անում են, պատճառը Վահանն ու Քեալաշն են: Նրա ականջովն է ընկել եւ Ղըշ-աղբիւրի անունը: Քեալաշ, ես հաստատ գիտեմ, որ շաքարը նրանց բերածը կըլինէր՝ իբրեւ կաշառք: Սյո՛, նրանց արածն էր, որ Լթօն խեղճ երեխէքին ծեծեց: Քեալաշ, այսօր էլ նրանց «մայթաբլին» տօն է, գիտեմ կըգնան Ղըղըլ-դաղ Լ և Լ (ծաղիկ է) քաղելու. պէտք է մանգամ, գտնեմ ու վրէժս առնեմ: Էյի թող գնան փարժապետին կաշառեն:

Վարժապետ . . . Ս. փոսոս այդ անունը,
որ նա կրում էր: Գնում էինք նրա մօտ, որ
ուսում առնենք, կրթւենք, հասկանանք մեկ
չարն ու բարին . . . — Նրանից սովորում էինք
լիր-լիր խօսքեր. նրա ծեծով ստիպւում էինք
ընկերին մատնել, որից յառաջանում էր աստե-
լութիւն եւ ռիսկալուծիւն: Բացի «Խոնարհեցո՛ւ»
եւ «Սպրեցո՛ւ»-ից եթէ մէկը չորս-հինգ տար-
ւայ աշակերտին հարցնէր՝ ո՞վ ես, ի՞նչ ազգից,
ի՞նչալիսի մարդիկ են եղել քո պապերը, — չէր
կարող մի խօսք անգամ պատասխանել: Ել
ի՞նչ ուսումնարան, մի անգամից ասէին «բանտ»
կամ յիմարանոց՝ կը յարմարէր . . . Դեռ չեմ
մոռացել այն խօսքերը, որ Վահանը մեծ ա-

խորժանքով կրկնում էր, թէ՛ ուսումնարան միայն կարելի է կոչել նրան, ուր սովորում է Ղևոնեսնց Կակօն, այսինքն՝ Էջմիածնայ ձեմարանը: «Ա՛խ, երանի մենք էլ այնտեղի աշակերտ լինեինք», աւելացնում էր նա եւ յափշտակւած պատմում Կակօի ասածները, թէ՛ ինչպիսի խելօք, ուսումն առած վարժապետներ կան այնտեղ, ինչ գեղեցիկ դաս են աւանդում: պատմում են Հին Հին պատմութիւններից, թէ՛ այն ժամանակայ մարդիկ ինչ քաջ են եղել, ինչպիսի քաջութիւններ են արել, եւ էլի շատ շատ բաներ . . .

— Գնանք, Քեանկաշ, գնանք Սուրենին ու
Զօհրաբին էլ վերցնենք, գնանք Դըրըլ-Ռադ,
նրանք անպարտձառ ալյուր կրգնան այնտեղ:

Ձէ՛, յաւիտեան չեմ՝ մոռանալ նրանց (լա-
մովկների) արարմունքները: Սյնպէս էլ բան
կըլինէ՛ր, չէինք կարողանում նրանց թաղից
անց կենալ. մէկ էլ այն կըտեսնէինք՝ ամեն
կողմից վազում են դէպի մեզ, գոռալով. «Դ
Խ Ծ Բ Ն Է Լ Ի Ն Ը Ն» (զէ՛ ձեզ կողոպտեցէ՛ք), այ-
սինքն՝ գրպաններէդ իրերը հանեցէք եւ մեզ
տըւէք: Մենք ընդդիմանում էինք. վէճ էր
լինում, սկսում էինք իրար ծեծել. թէ՛ յաղ-
թում էինք, գնում էին Լթօին կաշառում,
նա էլ ոտքներս ձգում էր «Ֆայախայի» տակ...

Թէ չէինք ընդդիմանում, ինչ որ ունենում էինք գրականներումս, տալիս էինք՝ աւելի վատ, նրանք միշտ նախատում էին, թէ՝ Հայերը թոյլ են, վախկոտ են . . . Վայն եկել էր այն հայ տղին, որ մենակ գնար թուրքերի մահլէն. այնքան ծեծ կուտէր, որ չէր կարող իր ոտքով տուն վերադառնալ . . . Թէ նրանց մահլէն չըգընայինք, չէր լինի. ամեն առաւօտ՝ պէտք է մեզանից ամեն մէկը իրանց կովերը, էջերը տանէր նախրապանին յանձնէր. նախիրն էլ հաւաքւում էր . ք ե ո շ կ եր ը, ուր գնալու համար պէտք է անցնէինք թուրքերի մահլուր, ուրիշ ճանապարհ չըկար: Այսպիսով շարունակ պատահում էինք նրանց եւ վիճում:

Լամուկներին ծեծելու համար որ վարժապետը մեզ չարաչար պատժում էր եւ մենք գանգատւում էինք մեր ծնողաց, նրանք մի եւ նոյն բանն էին կրկնում, թէ. «Վարժապետը որ չըծեծի, աշակերտը մարդ չի դառնալ»: Նրանք էլ իրանց կողմից պնդում էին, թէ՝ չըպէտք է լամուկների հետ կռել, ծեծել: Հազար էլ աշխատում էինք հաւատացնել, որ մենք չենք ծեծում, այլ պաշտպանւում ենք, նրանք չէին լսում: Կրկնելով առաջին խօսքերը: Երբեմն՝ մինչեւ անգամ իրանք էլ էին պատժում . . .

Այդ միեւնոյն էր, թէ ասէին՝ զնացէք, ինչ որ ունէք՝ տրէք թուրքերի եւ քրդերի լամուկներին ու անամօթ վերադարձէք: Վայ «անթասիբութիւն» . . . վայ . . . Անասունը՝ որ անասուն է, մի երկու անգամ որ խբում ես, երրորդ անգամին՝ իր եղջիւրներով կամ աքացով պաշտպանւում է. բայց մենք . . .

Լամուկները մանկութիւնից սովորում էին ծեծել, ծեծւել, թալանել . . . որքան էլ թոյլ էին մեզանեց հոգով, այնուամենայնիւ քաջ էին հանդիսանում, որովհետեւ երկիւղ չունէին իրանց մեծերից: Եւ մինչեւ անգամ մեծերն էին նրանց սովորեցնում քաջ, անվախ լինել, որ մանկութիւնից այդպէս սովորելով՝ մեծանային էլ քաջ լինէին, նոյն սարսափը մեզ վրայ լինէր եւ այն ժամանակն էլ մենք նրանց «ստրուկը» լինէինք . . . Բայց մեր մեծերը այդպէս խրախուսելու փոխանակ, մեզ ծեծում, պատժում էին՝ երբ նրանց յաղթում եւ ծեծում էինք . . .

Եւ ու Վահանը խօսելով գնում էինք դէպի Սուրէնենց տուն. տեսանք որ նա եւ Զօհրաբը գալիս են դէպի մեզ: Բարեւելուց յետոյ հարցրինք, թէ տանն ի՞նչ են ասել գրքերը չտանելու համար: Նրանք ասացին, որ

խաբել են, թէ՛ վարժապետը բոլոր աշակերտներին տանում է սարը զբօսներու:

— Սուրէն, ասաց Վահանը, մենք փայտներըս մոռանցանք տանը, գնա մի մի փայտ բեր, այսպէս առանց փայտի հօ չենք գնալ: Ես երեկոյեան իմացայ, որ այն «լակոտներին» բանն էր, որ Լըթօն խեղճ երեխայոց ծեծեց: Վահանն սկսեց ժամկոչ Գեօից լրածները պատմել նրանց: — Այսօր էլ, աւելացրեց նա — այն սատանի լակոտներին տօն է, գիտեմ կը գնան Արդըլ-Գաղ Բանամշա (կապտագոյն մի հոտաւէտ ծաղիկ է) քաղելու, պէտք է նրանց գտնեմ ու վրէժս առնեմ . . .

— Վայ դրանց քօքը ջնջըլի, ասաց Սուրէնը, — մարդիկը թասիբով են, թասիբով: Թէ ուժով կարողանում են՝ ծեծում են, թէ չէ՞ փողի զօռով հախներիցս գալիս են . . .

— Սեղ ասա, ասաց Վահանը, — Արշաղ-բիւրում որ բռնեցինք, ինչո՞ւ այնպէս չըծեծեցինք, որ շալակած տուն տանէին:

— Կացէք գնամ փայտերը բերեմ, ասաց Սուրէնը: — Վահ, տղերք տեսա՞ք, հացն էլ էի մոռանում: մայրս երեկ մի հաւ իւղով տապակեց, որ տանեմ սարը, իբր թէ վարժապետին տամ: Գնամ բերեմ:

— Օձի փուշն ուտի վարժապետը հա՛ . . .

Շուտով վերադարձաւ Սուրէնը, բերելով թէ հաւը եւ թէ փայտերը: Իսկոյն ձանապարհ ընկանք դէպի Արդըլ-Գաղի գագաթը:

Թէպէտ ես տանըհինգ տարեկան էի, բայց առաջին անգամն էր, որ տեսնում էի այդ սարի բարձրերը: Գոյնգոյն լալէքը, մոխրագոյն կապույտը, կապտագոյն բանամշէն, մանիշակագոյն բէյբօւնը, դեղին նարգիզը, եւ էլի հազարաւոր այսպիսի հոտաւէտ եւ գոյնգոյն ծաղիկներ խառնւել էին իրար. կարծես մի գեղեցիկ գորգով ծածկւած լինէր ողջ սարը: Ես մնացի հիացած:

— Տղերք, ասաց Վահանը, — նայեցէք Մասիսի արեւելեան կողմը. տեսնո՞ւմ էք, որ մի կապոյտ գիծ է ձգւում: դա է Արաքս գետը: Մի անգամ վարժապետը չէ՞ր գնացել սրճարան, որ իմ «տաղարանից» (երգարանից) կարգացի «Մայր Արաքսի ավերով»-ը, որ վարժապետն էլ վրայ հասաւ. այն ոտանաւորը այդ գետի վրայ էր ասած ա՛յ:

Իսկոյն միտքս ընկաւ, թէ վարժապետը որ այն գիրքը տեսաւ, ինչպէս բարկացաւ: Վայ Լըթօ, քո արածները կըմոռացւի: Մի անգամ Լթօն գնաց սրճարան. Վահանն էլ ըստ սովորութեան հանեց իր երգարանը եւ սկսեց կարդալ: Մենք էլ հօ լսում էինք: Շատ բաներ

կարդալուց յետոյ՝ բացեց Արաքսի վրայ գրածը։ Վերջին տունն էր մնացել, յանկարծ ներս մտաւ Լըթօն եւ տեսնելով գիրքը Վահանի ձեռքին, հարցրեց.

— Սյդ ի՞նչ ես կարդում, Վահան։

— «Տաղարան» է։

— Աբա կարդա՞ տեսնեմ։

Վահանն սկսեց կարդալ «Մայր Արաքսի ափերով»-ը, իսկ Լըթօն լուռ, ականջ էր դնում։

— Գնա՛ մի ամանով ջուր բեր, ասաց նա՛ երբ Վահանը վերջացրեց։

Դեռ չեմ մոռացել, թէ ինչպէս Լըթօն ջրի ամանն առաւ ձեռքը եւ ասաց.

— Ես քանի՛ անգամ եմ ձեզ պատուիրել, որ այդ «փրօգի» գրքերը չըկարդաք։ Տեսնո՞ւմ էք, այդտեղ գրած է՝ իբր թէ՛ երբ այն մարդը Արազից բան է հարցնում, Արազը պատասխանում է. Արազն էլ ջուր է, այս ձեռքնս էլ, արա՛ թող խօսի տեսնեմ։ ասաց Լթօն եւ սկսեց հռհռալով ծիծաղել։— Եթէ ուզում էք տաղեր սովորել, կիւրակի օրը եկէք եկեղեցի, Ժամի տաղարանը կըտամ, տարէք, ինչքան տաղեր ուզում էք սովորէք . . . Բայց եթէ միւս անգամ այդ գիրքը տեսել եմ ձեր ձեռքին, իմացած եղէք, որ պատառ պատառ կանեմ . .

Բարեբաղդաբար այս դէպքից յետոյ երկու անգամ միայն գնացինք ուսումնարան՝ եւ այն է փախել էինք։

Մինչեւ կէսօր Ղըզըլ-Ռազ պտըտեցինք, ոչ մի լամուկ չերեւաց։

— Նստենք այստեղ մի փոքր հանգստանա՛նք, ասաց Վահանը։

— Քիչ էլ բարձրանանք, քիչ էլ, ասաց Սուրէնը, — աղբիւրի վրայ նստենք, լամուկներն էլ կըգան այնտեղ, կըտեսնուինք։

Մի փոքր էլ բարձրացանք, եւ Սուրէնը չոքեց, ականջը դրեց մի քարի վրայ ու քարը դէն գլորեց։ Մեր առջեւ բացւեց մի աղբիւրի ակ, որ հոգէ խողովակներից մարգարտի պէս պարզ ջուրը խշխշալով հոսում էր դէպի ցած։ Սա միջնաբերդի աղբիւրի ակն էր։

— Սուրէն, ասացի—երեւի դու էլի մի քանի անգամ այստեղը անք եղել ես։

— Սյո՛, մեծ եղբայրս, ախ . . . որ կենդանի էր, ամեն անգամ ինձ բերում էր. նրա մահւանից դէսը՝ ինն ամիս է որ չեմ եկել։

— Այ՛ Սասունձ ողորմի նրա հոգուն, վրայ բերեց Վահանը, — տղայ նա էր ա՛յ, որ ոչ ահ ունէր, ոչ երկիւղ։ Ես տեսայ, մի անգամ, որ նա փողոցի մէջ Աւդալ աղենց Հասանին ծեծեց, խաչ հայհոյել ու պատճառով . .

Թէեւ իսկոյն բռնեցին տարան «սարային» (դիւանատուն), բայց իր ճարտար լեզուով իսկոյն եւ եթ ազատեց: Այնպիսի մի տաս տղերք պէտք է լինեն մեր քաղաքումը, որ լամուկները առաջներէս կատու դառնան . . . Սեդրակեանցին ու նրա հին աշակերտներին չի հաւանում մեր պարոն Լըթօն, աբա ինքն էլ այնպիսի մի աշակերտ ունենայ: Բայց ի՞նչ արած, որ հետը թշնամացան ու սպանել տրւին:

— Սուրէն, չիմացա՞ր ուլ էր սպանողը:

— Ի՞նչպէս չէ. պատճառը Գէորգ աղի տղէն էր. սպանողը Հասանը: Ձէ որ Արամը Խաչիկի աղջիկն ուղեց. այն օրը որ մենք հարսնախօս էինք ուղարկել Խաչիկէնց տուն, Ալմաստին ուղելու եղբօրս, նոյն օրը Գէորգ աղէն էլ հարսնախօս է ուղարկում այնտեղ, Ալմաստին ուղելու իր տղին՝ Գաւաթուն: Բայց ազնիւ Խաչիկը նրանցը մերժել էր, մերն ընդունել, ասելով. «Իմ աղջիկը կըտամ «շի, ոչ թէ լոկ հարուստի» . . . Այս որ լսել է Գաւաթին, մտքումը դրել է եղբօրիցս վրէժը հանել: Եւ իմանալով որ Հասանը եղբօրս հետ թշնամի է, կաշառում է նրան, որ Արամին սպանի: Մի գիշեր Արամը միայնակ հարկաւոր գործի համար ուղում է գնալ Արծափ գիւղը: Այս իմանում է Հասանը եւ երկու քրդի հետ

Թախ է կենում ճանապարհին՝ մի քարի տակ: Եղբայրս միամիտ, հաղ կանչելով անցնելու ժամանակ, տմարդը քարի տակից արձակում է հրացանը եւ եղբօրս գետին գլորում: Ա՛խ . . . Աստուած, արդեօք պիտի կարողանամ վրէժս առնել, թէ իղձը սրտիս՝ պէտք է մտնեմ սեւ հողի տակ, եւ այնտեղ այս իղձով այրւիմ յաւիտեանս յաւիտենից . . .

Այս ասելով՝ նրա վառվռուն աչքերից դուրս ցոլացին երկու մարգարտանման կաթիլներ եւ նրանց հետ կրկին մի «ախ» . . .

Երկար ժամանակ սիրտ էինք տալիս նրան, աշխատում էինք մխիթարել, բայց վերքը սրտի խորքից էր . . .

Ե.

ՀԱՆԳԻՊՈՒՄՆ

Մին էլ այն նկատեցինք, որ վերելից մի քանի հոգի գալիս են դէպի մեզ: Մօտենալուն պէս ճանաչեցինք, Սօսընն էր, Բագօն եւ էլի ուրիշ չորս լամուկներ:

— Տղէքք, պատրաստեցէք, ասաց Վահանը փայտը վերցնելով:

— «Քաֆրի» որդիք, գոռացին նրանք, տեսնելով որ մենք թըռով քինչ ենք, — ինչպէս էք համարձակել չորս հոգով Ղըզըլ-Դաղ գալ: Դէ, առանց ձայն-ծպտուն հանելու՝ դատարկեցէք գրպաններդ, վէր դրէք փայտները եւ այստեղից կորէք, թէ չէ՝ ձեր . . . սկսեցին հաղար ու մի տեսակ հայհոյանքներ թափել:—

Երէկ չէ միւս օր՝ Ղըշ-աղբիւրումն էիք քաջացել. այստեղ էլ ձայն հանէք է՛:

Վահանն այս անգամ ոչինչ չըխօսեց, լուռ վեր թռաւ տեղից, վերցրեց փայտն ու ընկաւ նրանց մէջ: Մենք հետեւեցինք նրան:

Մի քանի րոպէից յետոյ՝ մեր ոտքերի տակն էին ընկած Սօսընն ու Բագօն, ձեռքները կապոտած իրանց գօտիներով. իսկ միւս չորս լամուկները փախել էին: Սօսընը վէր ընկած փնթփնթում էր. «Այս տարի սրանք կատաղել են». իսկ Բագօն մի հարած ստանալով Սուրէնից, ուշաթափւել էր:

— Թողէք մի դրա արխնը խմեմ՝ սիրտս հովանայ, ասաց Սուրէնը վաղելով դէպի Բագօն, — Թողէք եղբայրն իր վրէժին առնի սպանել տըռղի եղբօրից . . . Դա է լամուկներին գրգռողը, դա է մեզ ու դրանց անընդհատ կուլացնողը եւ այսքան խռովութիւնների պատճառը. թողէք իմ ձեռքով դրա դատաստանն անեմ:

— Վերջը փատ կրլինի քեզ համար, ասաց Վահանը, բռնելով Սուրէնին, որ երկու ձեռքով մի ահագին քար էր վերցրել եւ կամենում էր խբել Բագօի գլխին:

— Խօսիր է՛, ասաց Վահանը, դառնալով դէպի Սօսընը, — քաղաքի մէջն է լեզուներդ

երկար. քանի լայն տեղն էք, դ օ վ ը ր ա ն ը ձերն է՝ առիւծ էք կտրում, էլ խիղճ ասածը չէք գիտում ինչ է. որ նեղ տեղն էք ընկնում, նոր կատու էք դառնում: Սյստեղ էլ խօսիր է: Կարող ես փայտէ խաչ շինել եւ կախել շան վզից. գիտես որ հայրդ «մզէյում» է, Հայերը նրա երկիւղից չեն կարող ձայն հանել: Յ լ լ * բառը, որ ինքն ըստ ինքեան մի անպատիւ խօսք է, դու այն էլ արժան չըհամարելով մեղ, կարող ես ֆաֆլը ** ասել:

Սյստեղ էլ խօսիր, անհաւատ, ինչո՞ւ ես ձէնդ կտրել: Կարող ես Վարդի քրոջը աղբիւրի ճանապարհին բռնել եւ համբուրել. նա էլ իմանալով՝ մի օր ընկել է յետեւիցդ, եւ չըկարողանալով բռնել, մի քար է գցել յետեւիցդ. դիպել է, չի դիպել՝ հայրդ բռնեց նրան եւ վճռեց մի ամիս ներքնատան բանտը ձգել. այս

* Բայագեղու տաճիկները բոլորն էլ սովորաբար քրդերէն են խօսում: Քրդերը Հային Յ լ լ ա են ասում, եւ այդ բառը այնքան դորձաձական է դառել, որ Հայերն անգամ չըհասկանալով բռն միջքը, իրանց այդպէս են կոչում: Վ լ լ ա նշանակում է՝ ծառայ, աշխատող, իբրեւ ստրուկ ուրիշների համար: Նրէի այդպէս են կոչում նրա համար, որ Հայի աշխատանաց արդիւնքը իրանք են վայելում . . .

**) Քաֆըր նշանակում է անհաւատ, կուսալաշտ:

տասըհինգ օր է՝ խեղճը այնտեղ աղի արտասունք է թափում. . . Կարող ես, երբ խեղճ Ստեփանի խնամիքը Սլաշկերաից կըգան իրանց հարսը տանելու, երեկոյեան տէրտէր տիրացուներով կընստեն ուրախութիւն անելու, որ առաւօտը ճանապարհ ընկնեն, դու եւ քեզ նման սատանի լակոտներ բերէք մի սատկած շուն եւ կտուրից գցէք բուխարու մէջ, որտեղ խեղճ աղքատը կերակուր է պատրաստելիս լինում հիւրերի համար . . . Քո ո՞ր արածն ասեմ, շուն. դեռ որ փոքր ես՝ այդ ես անում, որ՝ Աստուած ոչ անի՝ մեծանաս, ինչ կանես . . .

— Կարող ես թղթի վրայ ձեր լեզուով գրել «ջահնամ» եւ «անհաւատից ժողովարան» ու տանել կպցնել մեր եկեղեցու դռան . . . ասացի ես: Կարող ես ջուր թէ ինչ . . . մեր քահանայի գլխին ածել, երբ ձեր պատուհանի տակով անց կենալիս կըլինի: Վերջապէս կարող ես Լըթօին մի գլուխ շաքար կաշառք տալ, որ մեղ ծեծի: Խօսիր է, դուք սարդի նման արիւններս ծծեցիք. ասացի ու մի փայտ իջեցրի նրան:

— Ո՞ր է Լըթօին կաշառք տրւել, ասաց Սօսընը խեղճ-խեղճ: Վահան, քեզ մատաղ, այս անգամ թողէք, երգւում եմ Մահամմէդի

եւ Աստուծոյ անունով, որ միւս անգամ ձեզ ու ձեր ընկերներին բան չեմ ասիլ:

— Գուցէ մեզ չասես, բայց մի ուրիշ հայ տղի ասես քաֆըր, որ միեւնոյն է մեզ ասած: Մեկընք, Կիօն ու Ղազարը չէին, որ քեզ էլի այսպէս բռնել էին, եւ շան վզից խաչ կախելու պատճառով կամեցել էին ծեծել, բայց դու ներողութիւն էիր խնդրել, խոստանալով միւս անգամ այնպիսի բան չանել. արձակելով նրանցից, գնացել էիր հօրդ գանգատել եւ այն անգութը բռնել էր նրանց ամեն մէկին հինգ հարւած «Փալախայ» խբել տրւել: Զրագով ման գայինք՝ չէինք կարող քեզ այսպէս գտնել. հիմա որ հաղիւ ես ընկել ճանկներս, ուղում ես աղատել, շողոքորթ շուն: Այս բոսպէս չէր, որ հեռւից տեսաք մենք քիչ ենք, ուրախական աղաղակներով, «Մահաբա՛ն ինչպէ՛ս» աղաղակելով (իբր թէ՛ Մահամէդի շնորհիւ յաղթութիւն), վրայ վաղեցիք, եւ Աստուած մի արասցէ յաղթէիք, հումահում միսներս կուտէիք: Ահա, այս ձեռքիս ատրճանակը չէր, որ գրպանիցիդ հանեցիր, կամենում էիր ինձ վրայ արձակել, որ Քեալաշն ու Զօհրաբը խլեցին: Ձեր մէջ մի առած կայ, որ ասում է՝ «Ղանիմա՛ զանիմ» (ինչպէս կըլարւէք ուրիշների հետ, այնպէս էլ ուրիշները կըլարւեն ձեզ հետ):

Այս ասելով Վահանը, մի փայտ իջեցրեց Սօսընին:— Դէ հիմա գնա «բ ս ա կ բ ս ա կ է կ ու ր մ ա ն ջ ա ն» * պահիր:

Սօսընի գլխից սկսեց արիւն հոսել:

— Տղերք, ասաց Զօհրաբը, — եկէք մեր գլխի ճարը տեսնենք, թէ չէ՝ կորած ենք: Հիմա սրանց ընկերները կըհասնեն քաղաք, իմաց կըտան մղէյումին եւ կընկնեն մեր յետեւից: Ի՞նչ ես կանգնել, Վահան:

Իսկոյն թողեցինք նրանց եւ իջանք ձորը:

— Սուրէն, ասաց Վահանը, — մի բան կառեմ՝ չընեղանաք: Տեսաք ես ու Քեալաշը խրբեցինք Սօսընին, ուրեմն պէտք է փախչինք, որ աղատւինք. իսկ դու եւ Զօհրաբը լաւ կանէք՝ որ մեր պատճառով ձեր գլուխը քարէնք չըտաք: Բացի դրանից՝ մենք հարուստ մարդկերանց որդիք ենք, եթէ բռնուինք էլ, կարող ենք փողի շնորհիւ աղատուիլ. բայց դուք չքաւոր մարդկերանց որդիք էք, եթէ մեզ հետ գաք եւ պատահի, որ բռնուինք, ձեզ համար շատ վատ կըլինի... Ես խորհուրդ կըտամ, որ գնաք տուն եւ եթէ քննութիւն կըլինի, ասէք՝ Վահանն ու Քեալաշը ծեծեցին դրանց:

* Այսպէս է կոչւում այն յետադուրեւն, որ քուրդ-ցեղերի մէջ որդոց որդի մնում է իրեն ժառանգութիւն:

Դէ, էլ մի ուշանաք, որ այստեղ մեզ միասին բռնեն, աւելի վատ կըլինի . . .

— Ծիշո է ասում Վահանը, Սուրէն, վրայ բերի ես:

— Թէպէտ ձեզանից բաժանւիր դժւար է մեզ համար, ասացին Սուրէնը եւ Զօհրաբը միաբերան, — բայց հանգամանքներն ստիպում են այդպէս անել: Ուրեմն գնաք բարով, միայն եղբայրութիւնը չըմոռանաք:

Մենք գրկախառնւեցինք:

— Սուրէն, ասաց Վահանը: — այսուհետեւ որ մեռնիմ էլ, ինձ համար դարդ չ'անէք. իմացած եղէք, որ «Թասիբ»-իս համար մեռայ, էլ դարդ չըմնաց սրտումս . . . Մնաք բարով. դուք էլ մեզ չըմոռանաք . . .

Բաժանւեցինք: Նրանք գնացին դէպի տուն, մէյդանի կողմից. իսկ մենք իջանք Գետ-Վարդանայ ձորը:

— Վահան, հիմա ո՞ւր գնանք: Դու վաղուց ասում էիր՝ գնանք Կակօի գնացած երկիրը, այնտեղ՝ որ այնպէս լաւ ուտում են սովորեցնում: ուղում ես փախչենք այնտեղ, թէ . . .

— Գետալձ, ես ասում եմ հիմա գնանք Ս. . . գիւղը, իմ հօրեղբայր Սերոբենց տուն. նրանք մի քանի օր մեզ ծածուկ կըպահեն, մինչեւ տեսնենք քաղաքից ինչ լուր կըգայ:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն երկիրը գնալուն, այդ յետոյ:

Ես նկատեցի, որ Վահանը վրդովւած էր: Այո՛, նա վրդովւած էր նրա համար, որ հանգամանքն ստիպել էր մեզ բաժանւիլ երկու ամենամտերիմ ընկերներից, — Սուրէնից եւ Զօհրաբից: Բաժանւիլ այն երկու անձնաւորու-թիւններից, որոնք մեզ համար թանգ արժէին քան հայր, մայր, եղբայր, եւ ամենամտիկ մի բարեկամ: Բաժանւիլ նրանցից՝ որ սկսած մանկութիւնից՝ մեծացել էինք միասին, մի հոգով. ծեծել էինք միասին, ծեծւել՝ միասին, կերել՝ միասին, քաղցած մնացել՝ միասին: Բաժանւիլ, բաժանւիլ՝ գուցէ այլեւս միմեանց չըտեսնել . . .

Այդ ժամանակ միայն ես մտածեցի, թէ ինչ տրամադրութեան մէջ էր գտնւում նա: Իմ աչքերի առաջ եւս տպաւորւեցան հազար ու մի տեսակ պատկերներ: Ես տեսնում էի պատկերացած «ղափթիէք», որոնք մեզ բռնած, ձեռքներս կապած քամախներիցս, գցել էին առաջները եւ հրացանի «դօնդախով» թիկունքներիս խբելով, քշում էին դէպի քաղաք: Հասանք քաղաք: Ժողովուրդը հաւաքւել էր ճանապարհի այս ու այն կողմը, տեսնելու չարագործներին — մեզ: Լըթօն էլ նրանց մէջն էր: Նա քմծիծաղով նայում էր մեզ վրայ եւ

աչքերը շուռ ու մոռ տալիս, հասկացնելով, որ իր խօսք չըլտողն այնպէս կը պատժւի: Տարան մեզ բերդը եւ ձգեցին մահապարտների «զընդանը»: Քիչ ժամանակից յետոյ, ծեծելով մեզ մօտ բերին եւ մեր ամբողջ ընտանիքները: Իմ հայրս Վահանի հօրից էր գանգատոււմ, որ նրա որդին եղաւ իմ կորստեան պատճառը, նրա հայրն էլ՝ իմ հօրից: Մայրս, որ նոյնպէս բերել էին, ինձ տեսնելով՝ չոքեց բանտի խոնաւ գետնին եւ կամենում էր իր տըւած քաղցր կաթով անիծել ինձ, որ մեր պատւաւոր տան աւերման պատճառը դառայ . . .

Այն էր, մօրս պարանոցովն ընկայ, որ խնդրէի, իր անառակ որդուն չանիծէ, մէկ էլ՝ Վահանի ձայնն սթափեցրեց ինձ:

Աչքերս բաց արի, տեսայ մի ահագին քար, երկու ձեռքովս սեղմած կրծքիս: Թողեցի քարը եւ մօտեցայ Վահանին: Նա եւս յափշտակած՝ խօսում էր ինքն իրան.

«Մի լար, Հերիքնազ, ասում էր նա, — մի լար, թէեւ ես գնում եմ, բայց շուտով կը վերադառնամ ու քեզ էլ այստեղից կազատեմ, կըրտանեմ. . . Հօ իմ ասածս արեցի, հօ «նրա» հա խից եկայ, էլ դարդ չըմնաց սրտիս, հօ . . .

Մի փոքր նրան լսելուց յետոյ՝ հասկացայ, որ այն խօսքերը նա ուղղում էր իր սիրուհուն:

Վահանը թէպէտ տասնեւութ տարեկան մի պատանի էր, բայց քաջութեամբ եւ խելքով իր հասակից անհամեմատ մեծ էր: Ուստի նրա այսպէս յափշտակելը՝ ինձ միանգամայն զարմացրեց. որ եւ անմիջապէս ձայն տրւի.

— Վահան:

Նա ինչպէս քնից նոր արթնացած՝ մի տեսակ հայեացք ձգեց իր շուրջը եւ անխօս, ափշած մնաց: Ես ոչինչ պատճառ չը գտնելով ասացի. «Ի՞նչ ես պառաւ կնկայ պէս տընգտընգալով մանգալիս. հարսանիք հօ չե՞նք գընում: մի քիչ քայլերդ շտապեցրօ՛ւ:

Նա շտապեց:

Մենք անցնելով Քեաստակայ գէղուկը, Աղբիւն արայ ձորը, եւ Վապոյտ բլուրը՝ իջանք Գռնաւուկայ դաշտը եւ այնտեղից մօտանք «սազ»-ի (եղեգնուտ, զամիշլըղ) մէջը: «Սազը» մի եղեգնեայ ծով է, որ ձրգւում է Մասիս լեռան հարաւային ստորոտներում, արեւմուտքից երեւելք. Սրճափ եւ Ղաւրաբուկազ գիւղերի մօտերից սկսած, մինչեւ Պարսկաստանի սահմանները, — տեղ-տեղ կտրուելով եւ մի փոքր հեռու կրկին սկսւելով:

Մտնելով այն եղեգնեայ անտառի մէջ, մենք մի փոքր ապահովւած էինք համարում. որովհետեւ՝ եթէ հարկը հոգի անգամ գային

մեր յետեւից, չէին կարող գտնել: Այստեղ մեզ պատեց մի ուրիշ երկիւղ, դա վայրենի վարազների եւ կինճերի ահն էր, որ ամբողջ երամակներով էին շրջում այնտեղ: Բայց նրանց մի անգամայ ժանիքները մենք գերադասում էինք լամուկների տըւած ամենօրեայ նեղութիւններից եւ մշտական ու անվերջ հայհոյանքներից, որ թափում էին մեր սուրբ կրօնի եւ աղգութեան վրայ:

Սրդէն երեկոյ էր, մենք հասանք «սաղը». շուտով մութը պատեց աշխարհը եւ մենք թաղւեցինք եղեգնեայ լաբլւրինթոսի մէջ: Բաւական էր մի տերեւի սօսիւն՝ եւ մենք կարծում էինք յետեւներիցս հասան: Յանկարծ ոտքներիս մօտից դռուացնելով թռչում էր մի սագ կամ բադ, եւ մենք լեղապատառ յետ էինք փախչում, կարծելով՝ ամեհի վարազի ժանիքներն են, որ կամենում են մեր աղիքները վէր թափել: Ահա այսպէս՝ երկու անփորձ պատանիներ, հօր ու մօր ձեռքի տակ ազիզ պահած, գիշերները տասն անգամ վերմակը ծածկած, որ չրբացւեն ու մրսեն, յանկարծ մի մութ գիշեր ընկնեն մի այսպիսի տեղ, ուր ցերեկով տասը զրահաւորւած մարդիկ սիրտ չեն անիլ թէ մտնեն. երեւակայեցէք ինչ դրութեան մէջ կրլինին: Ամբողջ մթնագիշերը մոլորե-

լով «սաղի» մէջ, առաւօտեան արշալոյսին հազիւ կարողացանք ուղիղ ճանապարհի վրայ դուրս գալ, — Ղարաբուլաղ գիւղի մօտերքը:

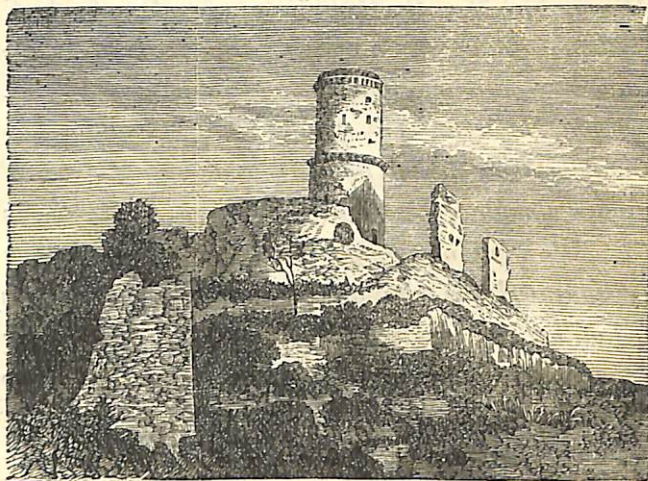
Եւ արեւը նոր ծագած՝ հասանք Ա. . . . Հայաբնակ գիւղը եւ գնացինք Վահանի հօրեղբայր ու էս (տանուտէր) Սերոբենց տուն: Նախաճաշիկ անելուց յետոյ՝ պատմեցինք նրանց գործի եղելութիւնը: Սերոբը մի խելօք մարդ էր. նա մեզ խորհուրդ չըտեց գիւղում կենալու, որովհետեւ՝ ինքը իբրեւ ու էս՝ պարտաւոր էր բոլոր փախստականներին բռնել եւ տէրութեան ձեռքը մատնել: Եթէ մենք կենայինք նրա տանը եւ պատահամք բռնուէինք՝ այն ժամանակ թէ մենք կրկորչէինք, եւ թէ ինքը:

Սերոբը մեզ մինչեւ երեկոյ պահելով իրանց տանը, մթանը, իր որդի Պապիկին գրեց մեզ հետ եւ ուղարկեց իրանց գիւղի համանուն սարի կրճքին եղած մատուռը, որ կոչւում էր Ծ ա ղ կ ա վ ա ն ք:

Ներս մտնելով մատուռը, երկրպագութիւն տըւինք եւ սկսեցինք աւել այնտեղի անմաքրութիւնը, որ քուրդերի արածը կրլինէր:

Այդ մատուռը, որ հազիւ էր տարին մի անգամ «Տէր ողորմեա»-ի ձայն լսում, այն էլ միայն իր տօնին՝ այսօր զընգզընգում էր Վահանի քաղցր՝ դժբաղդաբար ցածր ձայնով, որ շուտով էլ կտրեց . . .

Պապիկը մեր հասակակից մի բարձրահասակ տղայ էր։ Նա չբաժանւեց մեզանից, ամեն առաւօտ՝ վաղ՝ գնում էր գիւղը, տեղեկութիւններ էր իմանում քաղաքից, եւ տանից հաց ու կերակուր վերցնելով, գալիս էր մեզ մօտ եւ այնտեղ գիշերում։

2.

ՊԱՆԴԻՏԱԿԱՆ ԳԱԻԱԶԱՆ

բորդ գիշերն էր։
Լուսինը Փոքր-Մասիսի կողմից դուրս էր եկել եւ իր աղօտ լոյսը սփռել էր Գռնաւուկայ դաշտի եւ եղեգնուտի վրայ։ Խոր լուսթիւն էր տիրում։ Զընայած այն տեղի ցուրտ կլիմային, այն տարի եղանակը շատ խաւ էր անցնում։ Միայն մեղմիկ զեփիւռն էր հանդարտ զըղզըղում եւ եղեգները շփելով իրար մի փոքր կենդանութիւն տալիս դաշտին։

«Գողն ի՞նչ կուզի՝ մութը գիշեր», ասում է առածը։ Ամբողջ ցերեկը դուրս չըգալով մատուռից, որ քուրդ հովիւներից չընկատւինք, անհամբեր սրտով սպասում էինք գիշերւան։ Հէնց որ մութն ընկաւ, հովիւ, հօտաղ, նախապաճն գնացին դէպի գիւղը, մենք դուրս

եկանք մատուռից՝ մի փոքր լոյս-աշխարհ տեսնելու: Բարձրացանք դէպի վեր, սարի գագաթի կողմը:

— Սյտեղ լաւ բառօժ (լուսնի ճառագայթները ընկած) տեղ է, ասաց Պապիկը, — նստենք այս քարի տակին մի քիչ խօսենք:

Նստեցինք: Մենք սկսեցինք լամպներից կրած նեղութիւններս պատմել նրան: Յանկարծ ականջներէս հասաւ մի հրացանի ձայն, որ շուտ-շուտ մի քանի անգամ կրկնեց:

Վեր թռանք տեղներիցս:

— Սյս ի՞նչ էր, Պապիկ, ասաց Վահանը, — ձայնը մօտիկից է: Գուցէ սահմանապահ «զալիթիէքն» են, որ Ղարաբուլաղ են կենում՝ դուրս են եկել ման գալու: Բարձրանանք վերեւ՝ ժայռերի մէջ, գուցէ գան այս կողմերը եւ մեզ նկատեն:

— Ի՞նչ ես ասում, ասաց Պապիկը հեգնական ժպիտով, — ո՛վ գիտէ հիմա նրանք խռովմիալով քնած են. ես նրանց լաւ եմ ճանաչում: Նրանց ասա՝ ցերեկով դուրս գան, հրացանները թախկ-հա-թախկ արձակեն, թէ՛ տեսէք, տեսէք սահմանապահ ենք. ի՞նչ նրանց գործն է գիշերով դուրս գալ: Գուրս էլ որ գան՝ իրանցն է վնաս. աւաղակները չեն կարող մարդ կողոպտել ու կէսն էլ իրանց տալ . . .

— Ապա այդ ի՞նչ հրացանի ձայներ էր, հարցրի ես:

— Մօտակայ կիրճի (Սրծփայ քարի) մէջ աւաղակները վրայ տըւած կրկնին կարաւանի կամ ճանապարհորդների: Այնտեղ ամեն ժամանակ աւաղակութիւններ են լինում: Իրանք՝ «զալիթիէքն» էլ գիտեն, բայց թալանած ապրօնքի կէսն իրանցն է, դրա համար ուշք չեն դարձնում: Վահան, եկէք այս քարերի արանքներով կամաց-կամաց գնանք այն կողմը, տեսնենք ի՞նչ կայ:

— Ուզում ես զօռով գլխներս փորձանքի տանք . . .

— Ի՞նչ փորձանք: Հօ չենք գնալ կիրճի մէջ, որ մեզ փորձանք պատահի. քարերի արանքներով կը գնանք ու հեռուից մօտիկ կանենք: Գողերն այդ մօտակայ գիւղերայքից կրկնին*, ձիաւորներ, հօ փախչելիս չեն տայ այս քարափների միջով գնալ, որ մեզ վնասեն:

— Լաւ, գնացինք, ի՞նչ օգուտ դրանից:

— Օգուտ էլ կրկնի: Շուն աւաղակները

* Աւաղակութիւնն ինչպէս որ բոլոր նոյնպէս եւ այնտեղի քրդերի համար մի սովորական պարապմունք է: Գողերը աւաղակութիւն անելու գնալիս, աներկիւղ եւ անամօթ ասում է ամենքին. «Ի բօ ամէ հաւըն բըգեաւըն» (այսօր պէտք է մենք գնանք մանդալու), այսինքն՝ աւաղակութիւն անելու:

Հիմա ինչ կայ չըկայ կըսեմ, խեղճ ճանապարհորդներին էլ մերկացնելով, ձեռքներն ու ոտքները կըկապտեն, այնպէս կըթողեն, կըկորչեն: Այն խեղճներն էլ մերկ, ձեռք ու ոտք կապած կըսառչեն, մինչեւ ո՞վ գիտէ էգուց, երբ, անցնող լինի, որ կապանքներն արձակի, վեր կենան՝ գնան: Այ, Վահան, մեր օգուտն էլ այն կըլինի, որ երբ գողերը կըվախչեն, կըգնանք նրանց կապերը կարձակենք:

— Վա՛յ թէ նրանցից մեզ ճանաչող լինի, ասաց Վահանը:

— Լա՛ւ, գնանք, դուք քարերի մէջը պահւեցէք, ես կըգնամ կարձակեմ, ասաց անձնավրտա՛հ Պապիկը:

Մենք համաձայնեցինք: Կամաց կամաց, քարափների արանքներով դիմեցինք դէպի կիրճը: Ինչպէս որ Պապիկը նախագուշակել էր՝ հէնց այնպէս էլ եղաւ: Նրանց մօտիկանալով, տեսանք ամեն բան վերջացած, գողերը փախած, մի քանի հոգի գետնին վէր թափած: Մենք այնքան մօտ էինք նրանց, որ ձայները լսում էինք:

— Արաւուռւն էլ գնացած կըլինի, ասաց Պապիկը, — Վահան, դուք սպասէք, ես գնամ նրանց արձակեմ:

— Տղայ, անխոհեմութիւն չանես, ասաց Վահանը նրա յետեւից:

— Թէ ես Պապիկն եմ, իմ բանը գիտեմ, ասաց նա սլառանեկական սնապարծութեամբ, եւ գնաց դէպի ցած:

Մենք մի փոքր քարձրացանք, նստեցինք մի քարի տակ եւ սկսեցինք խօսիլ:

Լուեց Պապիկի խորհրդաւոր ձայնը — շրվշրվոցը: Վահանը պատասխանեց նրան նոյն ձեւով: Նա մօտեցաւ մեզ մի երիտասարդի հետ միասին: Մենք լուսնի աղօտ լուսով չըկարողացանք ճանաչել երիտասարդին եւ ոչ էլ նա մեզ, որովհետեւ Պապիկը մեր մասին ոչինչ չէր ասել նրան:

— Բարի երեկոյ, ասաց երիտասարդը:

Լսելով ձայնը եւ մօտենալով նրան, տեսանք որ Յարոնն էր — Սուրէնի հօրեղբօր որդին:

— Վահ, Վահան, Գեալա՛շ, ասաց նա փաթաթելով մեզ: Դուք այստեղը մնա՛ք: Ձե՛ք որ ձեր ծնողները մեռան ձեզ պտրելով: Քեր տներում սուգ ու շիւան է ընկել. կարծում են թէ դուք գիշերը դուրսն էք մնացել, վայրենի գազանները պատառուտել են: Մինչեւ անգամ ձիով չօլերն էին ընկել, գուցէ կարողանան ձեր դիակների հետքը գտնել: Ո՞րքան կուրախանան նրանք, եթէ իմանան, որ դուք կենդանի էք:

— Յարոն ջան, ասաց Վահանը կտրելով նրա խօսքը, — դրանք երկրորդական հարցեր

են. մենք այժմ մի այնպիսի դրութեան մէջ ենք գտնուում, որ չենք կարող ծնողաց վրայ մտածել: Դու այն ասա՝ Սօսընն ու Բագօն ինչպէս եղան:

— Շանը օլում (մահ) կայ . . .

— Պատմիր տեսնենք ինչպէս գնացին նրանց բերին, այժմ ինչպէս են նրանք: Սուրէնին ու Զօհրաբին հօ ոչինչ չասացին: Սյդ պատմիր, մեզ այդ է հարկաւոր:

— Սօսընին ու Բագօնն որ դուք խբել էիք վէր գցել, նրանց ընկերները գնացել էին Ահմադ-աղին խմաց տրւել: Նա էլ իսկոյն հեծել էր ձին, գնացել «զաքութխանէն» (ոստիկանատուն), եւ վերցնելով մի քանի «զափթիա», գնացել էր Արզըլ-Պաղի աղբիւրը: Սօսընի ուշը գլխին է լինում, իսկ Բագօն՝ ուշաթափ: Երկուսին էլ դնում են ձիու վրայ ու տանում տուն: Զինուորական բժիշկը հաղիւ է կարողացել մի փոքր լաւացնել: Միւս օր սկսեց հարց ու փորձը: Ամենքն խմացան գործի եղելութիւնը: Թուրքերը կատաղել էին, որ հայերի տղէրքը համարձակել են Ահմադ-աղի պէս մարդու որդուն ծեծել: Իսկ Հայերն ուրախացել էին, որ վերջապէս տաճկի այն գոռոզ լամուկը ծեծւեց Հայ տղէրքից. Հայի ծեծն էլ տեսաւ — որ ամենեւին չէր երեւակայում: Նա հաս-

կացաւ, որ Հայն էլ ծեծել գիտէ, ոչ թէ ստեղծւած է միայն ծեծւելու համար՝ ինչպէս նա կարծում էր: Սյո՝ հասկացաւ որ Հայն էլ ծեծել գիտէ, եւ միայն այն ժամանակ՝ երբ նրա բարկութիւնը հասնում է ծայրայեղութեան . . .

— Սյդ մենք էլ գիտենք. դու ասա տեսնենք՝ Սուրէնին ու Զօհրաբին ոչինչ չասացին:

— Ինչպէս չէ. կացէք մի ասեմ է: Ձէ՛ որ «մզէյումն» ինքը Ահմադ-աղէն է, իսկ «բէյիզը» (գատաւոր) նրա բարեկամը. ուրեմն հաւանական է, որ Սօսընին ու Բագօնն արդար դուրս կրբերէին: Ուստի վճռեցին՝ եթէ ձեզ բռնեն, 30-ական ճիպոտ «ֆալխայ» խբեն, իսկ Սուրէնին ու Զօհրաբին՝ իբրեւ ձեզ պէս վատ տղայոց ընկերներ՝ վճռեցին հինգ-հինգ ճիպոտ: Նրանց խբոյրը Գէորգ-աղի տղէն էր՝ Գաւաթին, որ իր եղբօր վրէժն առնելու համար, խնդրել էր դահլիճութեան պաշտօնն իրեն յանձնել: Ծիպոտն էլ ինքն էր բերել, այնպիսի ճիպոտ, որ մարդ չէր կարող կոտորել: Առաջին անգամ Սուրէնին խբեցին: Անխիղճն այնպէս էր խբում, որ ինչ ասեմ, դուք գիտէք թէ նրանց ցեղը՝ սկսած Գէորգ աղի պապից՝ ինչ խղճի տէր մարդիկ են: Ինքը՝ Գէորգ աղէն էլ բազմել էր «բէյիզի» կողքին:

Սեդրակեանցն էլ էր եկել այնտեղ (Լը-

Թօփ հոտը չըկար)։ Նա նայում էր Գէորգ աղին, նայում էր «բէյիզ» ու «մըէյումին», արդարութիւն էր պահանջում, բայց ո՞վ էր նրան լսող։ Խեղճը՝ տեսնելով որ իրեն խօսքերին ուշք չեն դարձնում, դուրս եկաւ ցածր ձայնով ասելով. «Տանընցէք մեզ՝ Հայերիս, տանընցէք. ձեր տանընքներից է կախած Հայի փրկութիւնը։ Կըզայ ժամանակ, որ Հայի մորմոքների ձայնը կըհասնի Երկնաւոր Տիրոջ Աթոռին . . . կըզայ ժամանակ, որ Հայի հառաչանքները կըհասնեն քրիստոնեայ թագաւորներին. այն ժամանակ դուք ձեր արածների փոխարէնը կըստանաք . . .

Սուրէնին շալակած տարան տուն. ամբողջ օրը խելքը գլուխը չեկաւ։ Հիմա պառկած է։

— Աստուած ինքը օգնութեան հասնի։ Հաւաքաձօհաբերին. ասա տեսնենք, նա ի՞նչպէս եղաւ։

— Զօհրաբին էլ նոյնն արեցին, միայն այն դանադանութեամբ, որ նա խելելու ժամանակ աւելի շատ էր լաց լինում։ Առաջին հարածը խելելուց յետոյ՝ նա աչքերը ձգեց անգութ Դաւաթու երեսին եւ հառաչեց. «Դու Հայ չես» . . . Նա եւս մի քանի ճիպտոից յետոյ ուշաթափեց։ Զօհրաբի եղբայրը — Սարօն՝ հէնց այն գիշերը՝ Ահմադ աղենց պատուհանից մի ահագին քար է ներս շարտում, որ դիպչում

է նրա աղջկան եւ ոտը ջարդում։ Յետոյ պատահում է Գէորգ աղին, մի լաւ դուռնակ էլ իջեցնելով նրա գլխին, արենլըլիկ է անում ու փախչում։ Դրանից յետոյ՝ հիմա թուրքերը այնպէս են վախենում Հայերից, որ չեն համարձակում մի քիչ բարձր խօսել։ Միւս օրը անմիջապէս Զօհրաբի հօրը եւ հօրեղբօրը կալանաւորեցին, եւ շլթայակապ «գնդանը» ձրգեցին։ Հիմա «մըէյումին» անձամբ, քառասուն «սուվարու» (հեծելազօրքի) հետ՝ ման են գալիս Սարօի եւ միեւնոյն ժամանակ ձեր հետեւից։ Դուք կարող էք՝ այստեղանքից հեհեռացէք, թէ չէ՝ կըբռնէք։ Դէ մնաք բարով, ես գնամ, հիմա ընկերներս կըգնան։

— Կնաս բարով. Յարոն ջան, ոչ ոքի բան չասես։ Բայց երբ վերադառնաս քաղաք, մեր երկուսիս տանեցոնցն էլ կասես, որ՝ անհոգ կենան, մենք ազատւած ենք, եւ հէնց վաղը պիտի գնանք այստեղից մի աւելի ապահով տեղ։

Յարոնն ու Պապիկը գնացին դէպի ճանապարհորդները։ Նրա հետ խօսակցութիւններս այնպէս շտապով եղաւ, որ մենք մոռացանք հարցնել նրանց կողոպտւելու մասին։

— Ի՞նչ անենք, Վահան, հարցրի նրանից։

— Եգուց գիշեր ճանապարհ ընկնենք դէպի իմ ասած երկիրը — Եջմիածին։

— Բայց մեր քաղաքի կարաւանը միշտ այն-
տեղ գնում: Գալիս է. գուցէ նկատենք: Մի առ
ժամանակ հարկաւոր է մեզ մի այնպիսի խուլ ան-
կիւն, որ մեր քաղաքից գնացող եկող չլինի:

— Գրան էլ ճար կայ, ասաց Վահանը: Աբա-
րանայ Մ . . . գիւղում մեզ մի ծանօթ կայ, որ
Բէյբութովի պատերազմին ռուսաց իւզբաշի էր
եւ ռուսաց մեր քաղաքում կացած ժամանակը
մեր տանն էր կենում: Կրգնանք նրանց տուն:

— Բայց, Վահան, դու մինչեւ այնտեղ
ճանապարհը գիտես:

— Ես մի երկու անգամ գնացել եմ Իգդիր.
նրանից դէն ուղիղ ճանապարհ է, կրբունք կը-
գնանք. ի՞նչ ունինք, որ խնայենք վախենանք:

Վերադարձաւ Պապիկը: — Տղերք, էլ ժա-
մանակ չըպէտք է կարցնել, ասաց նա:

— Ուրեմն դու գնա գիւղ, ասաց Վա-
հանը, — ճանապարհի պաշար բեր, որ էգուց
ճանապարհ ընկնենք:

— Լաւ, գնամ: գիշեր բարի. աքաղաղը
դեռ չի կանչիլ, կըգամ:

— Քեզ լոյս բարի:

Պապիկը գնաց: Մենք էլ գիմեցինք մեր
օթեւանը — մատուռը:

Միւս գիշեր լուսինը նոր էր դուրս եկել
հորիզոնի ծայրից, որ մենք պատրաստուել էինք
ճանապարհ ընկնելու: Պապիկը տխուր կանգ-
նած էր մեր առջեւ եւ կարծեա՝ չէր կամե-
նում բաժանուել մեզանից:

Ներս մտանք մատուռը. վերջին անգամ
համբուրեցինք քայքայւած սուրբ սեղանը եւ
«բարի բախտ» խնդրելով՝ ճանապարհ ընկանք
գէպի հիւսիս — Մասիս: Բաւականին տարա-
ծութիւն նա մեզ հետ եկաւ: Դեռ էլի կա-
մենում էր գալ, բայց մենք արգելեցինք:

Նկաւ վերջին հրաժեշտը:

Նրկու եղբոր որդոց ոչ մէկի լեզուն չէր
բացուում խօսել: Լուռ ու մունջ ընկան իրար
պարանոցով, սկսեցին իրար համբուրել եւ հե-
ղեղի պէս արտասուք թափել: Ապա ես շնոր-
հակալութիւն արի Պապիկի ցոյց տրւած ըն-
կերասիրութիւնից եւ հեռացանք: Նա երկար
ժամանակ կանգնած նայում էր մեր յետեւից:

Կէս գիշերն անցած կըլինէր՝ հասանք
Ջրլի գէղուկը: Սյնտեղից դեռ երեւում էր
մեր քաղաքը — իր սարերով ու դաշտերով: Մի
անգամ էլ երեսներս յետ շուռ տըւինք եւ
նայեցինք այն երկրին, ուր կեանք էինք ստա-
ցել: Սյգտեղ էր, որ իմ շրթունքներից դուրս

Թռաւ. «Ախ, հայրենիք, կըլինի՞ որ մի անգամ էլ անցնեմ այս սարը եւ ազատ ոտք դնեմ քո սուրբ հողիդ վրայ» . . . Այս խօսքերիցս յետոյ՝ կարծես մեղմիկ զեփիւռը զըղզըղալով փսփսում էր ախանջիս.

— Գնացէք անիտրձ պատանիներ, գնացէք եւ տեսէք՝ թէ ինչ կընշանակէ օտարութիւն . . . տեսէք, թէ ձեր վարդ կարծեցեալ թուիր ինչպիսի փշեր ունի իւր քնքուշ ծաղիկների տակ ծածկած . . . այն ժամանակ միայն կարող էք հասկանալ ինչ է պանդխտութիւն եւ ինչ է հայրենիք . . .

Այսպէս՝ մէկ յետ նայելով, մէկ շարունակելով ճանապարհներս, այնքան գնացիներ, մինչեւ մէկ էլ յետ նայելով՝ էլ ոչինչ չերեւաց մեր աչքերին, որովհետեւ մի ահագին ժայռ ընկել էր մեր քամակը եւ յետ նայելիս արգելում էր տեսնել անոյշ հայրենիքը . . .

7280

2013

